

RAM NARAIN

KARAD GAUTAMIUM

(SANS)

IGNCA

SKC
SANS
181.43
SAS

ॐ

दर्शनशास्त्र-प्रवेशिकायाः प्रथमो भागः—

कणाद-गौतमीयम् “पदार्थानुशासनम्”

[संस्कृत-विद्यार्थिनां कृते न्यायशास्त्रीयः परम-सरलो
दार्शनिकोऽयं पाठ्य-ग्रन्थः]

प्रणेता—

भारतीय-पञ्चाम्बु-राज्यान्तर्गत होशियारपुर-मण्डल-मध्यवर्ति-
जेजों-नगरवास्तव्य-प्रसिद्ध-पण्डितकुल-
प्रसूत-श्री रामनारायणशर्म-प्रभाकर-
तनूजन्मा

श्री विश्वनाथ शास्त्री प्रभाकरः

प्रिसिपल—श्री सरस्वती-संस्कृत-कालेज, पो. खन्ना
जि. लुधियाना (भा. पंजाब)

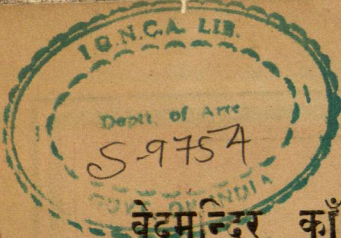
प्रकाशकः—

वेदमन्दिर, काँकरिया रोड, अहमदाबाद (गुजरात)

प्रथम-संस्करणम् }
१०००

वैक्रम सं० २०१०
ईसवी सन् १९५३

{ मूल्यम् १।

प्रकाशक :—

वेदमन्दिर, काँवरिया रोड, अहमदाबाद

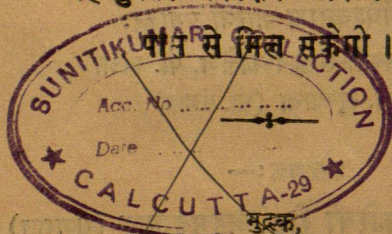
स्वर्गीय भाई फूलशङ्कर सुन्दरलाल देसाई
ऐडवोकेट द्वारा वेदमन्दिर प्रकाशन विभाग में वेद
तथा दर्शन सम्बन्धी प्रकाशन के लिये संस्थापित
ट्रस्ट की ओर से उन्हीं की पुण्य-स्मृति में प्रकाशित ।

(पुनर्मुद्रणस्य सर्वेऽधिकाराः सुरक्षिताः)

SANS
181.43
SAS

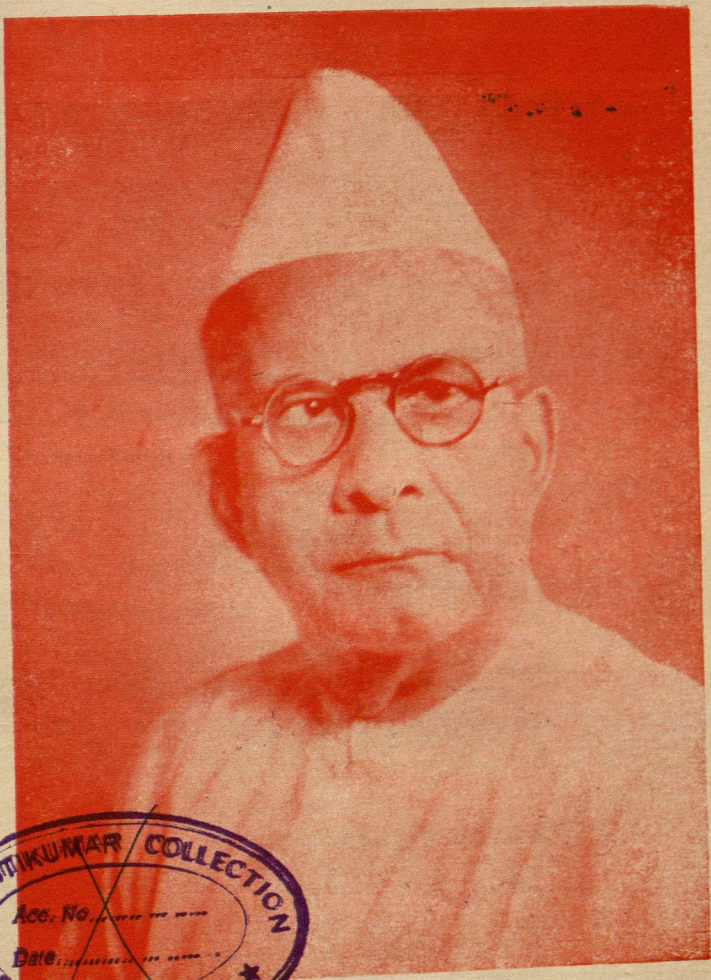
यह पुस्तक प्रकाशक और प्रणेता के

पाँउ से मिला सकेगो ।

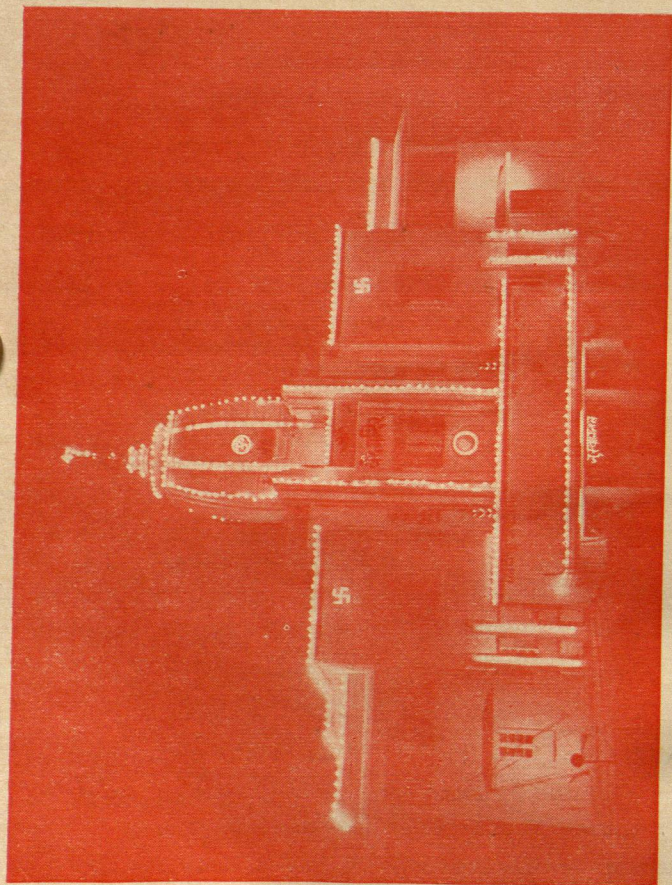
श्री देवदत्त शास्त्री विद्याभास्कर,
विश्वेश्वरानन्द वैदिक रिसर्च इन्स्टीच्यूट प्रैस,
साधु आश्रम, होशियारपुर (भा. पंजाब)

स्वर्गमि भाई फूलशङ्कर सुन्दरलाल देशाई
एडवोकेट, अहमदाबाद.

वेद मंदिर कांकरीया रोड-अहमदाबाद. स्थापना : ई. स. १९४४.

उपोद्घातः

अथ को विद्वाच्चेदं विजानाति—“पदार्थ-प्रतिपादनाय वैशेषिकं, प्रमाणैरर्थ-परीक्षणाय च न्याय-शास्त्रं प्रवृत्तम्” इति । पदार्थ-प्रतिपादनाय महामान्यो मुनिः कणादः सूत्राणि प्रणिनाय, तदेतद् वैशेषिकं दर्शनमुच्यते, विशेषं तु नाम विशिष्टं पदार्थं प्रतिपादयति यतः, सेयं कणादी पदार्थ-विद्या । प्रमाणैरर्थानां परीक्षणं प्राधान्येनाधिकृत्य प्रवृत्तस्तत्रभवान् गौतमो मुनिर्न्यायसूत्राणि विरचयाञ्चकार, सेयं गौतमी न्यायविद्या = विचारशास्त्रम् । प्रशस्तपाद-शङ्करमिश्र-चन्द्रकान्त-भट्टादिभिः कृत-व्याख्यानं वैशेषिकं, वात्स्यायन-भारद्वाज-वाचस्पतिमिश्रादिभिराचार्य-प्रवरैर्विवृतार्थं न्यायदर्शनं च भारतीय-दर्शनेषु प्रामुख्यं भजमानमास्ते ।

उभयं चैतत् सम्मिलितं साम्प्रतं न्यायशास्त्रमुच्यते तर्क-शास्त्रं वा । पाणिनीयमिव च सर्वशास्त्रोपकारकमिदम्, तथा चायमाभाणको लौकिकानाम्—“कणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्” इति । मिथिलायां प्रादुर्भूय वङ्गेषु (नवद्वीपे) प्रचुरं प्रचारमापद्यत न्यायशास्त्रम्, मध्यकाले च (शास्त्रार्थयुगे = विक्रमस्य दशम-शतकादुत्तरोत्तरम्) तत्रत्याचार्य-प्रवरैः प्रौढतामापाद्यमानमिदं क्रमेण श्री जगदीश-गदाधर-भट्टादिभिरवच्छेदकावच्छिन्नात्मक-परिष्कार-परिपाटीं लभितं नव्य-न्यायतां प्रापत् ।

अनन्तरं च सुकुमार-मतीनां कृते जटिलं दुष्प्रवेशं चेद-माकलय्य राजीवं नाम शिष्यं निमित्तीकृत्य दया-परवशो वङ्ग-वासी (नवद्विपीयः) महाविद्वान् विश्वनाथ-पञ्चानन-भट्टाचार्यः

ख्रिष्टीय-सप्तदश-शतकस्य पूर्वार्धे (१६३० तमे वर्षे) “कारिका-वली” तद्व्याख्यान-भूतां “न्याय-सिद्धान्तमुक्तावली” च निर्ममे, येन तदात्वे न्यायशास्त्र-प्रवेशः सुकरोऽजायत । अथ तस्यैव ख्रीष्ट-शतकस्योत्तरार्ध-भागे तैलङ्ग ब्राह्मणो विद्वत्तल्लजोऽन्न-भट्टस्तर्कसङ्ग्रहामिधमतिसङ्क्षिप्त-सरलं लघु-ग्रन्थं न्याय-शास्त्र-प्रासादे प्रविविचूणां कृते प्रथम-सोपान-रूपं प्रणीतवान् ।

अद्य प्रायः सर्वत्र भारते प्रथम-परीक्षासु तर्कसङ्ग्रहो, मध्यम-परीक्षासु च न्याय-सिद्धान्त-मुक्तावली पाठ्यत्वेन नियती-कृता पाठ्यते, किन्तु “मुक्तावली” शास्त्रार्थ-युगस्य प्रतिनिधिः प्रवेश-ग्रन्थ इत्यद्यत्वे जटिलतामेव धत्ते । पूर्वोत्तर-व्याप्ति-परिष्कारे पक्षतायां हेत्वाभास-लक्षणेऽन्यथाख्यातौ प्रवृत्ति-जनकतादि-निरूपणेऽन्यत्र चापि द्रव्यत्वादि-जाति-सिद्ध्यादौ व्यामुह्यन्तोऽद्यतना विद्यार्थिनस्ततो विरज्यन्ते पराजयन्ते चाध्यय-नात् । एवं परम-योग्योऽपि मुक्तावली-ग्रन्थः साम्प्रतं यदि न्याय-वैशेषिकदर्शन-प्रासादप्रवेशे मध्यम-सोपान-रूपतां नावहति केवलं तदीया जटिलतैव तत्र हेतुः, या तस्यां तादृश-काले निर्मितायां स्वाभाविकी एव ।

ततश्च वर्तमानकाले तादृशः कश्चित् सरलतरो ग्रन्थः स्याद् यो न्याय-वैशेषिकदर्शन-प्रासादे प्रवेष्टु-कामानां मध्यम-सोपान-रूपतां याथार्थ्येन बहेदिति गम्भीरं विमृश्य मयाऽयम् “कणादगौतमीय-पदार्थानुशासनं” नाम नातिसङ्क्षिप्तो नापि जटिलः सुकुमारमति-विद्यार्थिजन-हितावहः सद्ग्रन्थो निबद्धः ।

अत्र हि न्यायस्य वैशेषिक-शास्त्रस्य च विषयः सरलैः सरलतरैश्च दार्शनिकैरेव शब्दैरुपसङ्गृहीतः, क्रमश्च तर्क-सङ्ग्रहीय एवाश्रितोऽतिसङ्क्षेपश्च पराकृतः । प्रथमं वैशेषि-काभिमता सप्तपदार्थां क्रमश उद्दिष्टा लक्षिता परीक्षिता चेति

दार्शनिकीमेव शैलीमनुसृत्य विवेचितं सर्वम् । प्रतिपदार्थ-
निरूपणं च न केवलं वैशेषिकमेव समाश्रितं किन्तु तत्तद्विष-
यको न्याय-दर्शनीयोऽपि विशेषस्तत्र तत्र समालम्बितः ।
न्यायदर्शनं हि वाद-प्रधानं विचारशास्त्रमस्तीति वादोपयो-
गितया प्रकारान्तरेण पदार्थान् षोडशधा विभज्य प्रतिपादयति,
ततस्तदज्ञानं विद्यार्थिनो मा बाधिष्टेति षोडशापि पदार्था अन्ते
निरूपिताः, यत्र सर्वोऽपि न्यायदर्शनस्य प्रथमाध्याय-गतो
विषयः स्पष्टं प्रति-फलितो भासते । अन्तर्भाविता चान्ते षोडश-
पदार्थीयं सप्त-पदार्थ्याम् ।

मदीयो विश्वासः

अधीत्य चेमं सदग्रन्थं विद्यार्थी न्यायवैशेषिक-दर्शनयो-
र्नाणुमात्रमपि प्रवेशे क्लेशमनुभविष्यतीति मे दृढो विश्वासः ।
न्याय-वैशेषिकयोर्व्युत्पन्नश्चान्यत्र सर्वत्र दर्शनेष्वप्रतिहत-गति-
र्भवत्येवेति न परोक्षं कस्यापि विदुषः । तथा चायं ग्रन्थो
दर्शन-शास्त्र-प्रवेशाय तर्कसङ्ग्रहोत्तरं पठ्यमानः पाठ्यमानश्च
परमोपयोगी भवितुमर्हति ।

आशासे च मदीयं प्रयत्नमिदम् अवश्यं सफलमिष्यन्ति
मान्या विद्वांसः स्नेहास्पदीभूता विद्यार्थिनश्च प्रेमोपहारमिमं
सदयमात्मीयतामुपनयन्तः । तेनासादितोत्साहश्चाऽहं दर्शन-
प्रवेशिकाया द्वितीयभागं “कापिल-पातञ्जलं” तृतीयभागं “जैमि-
नीय-वैयासिकं” चापि लेखितुं यथासमयं प्रवर्त्तय ।

धन्यवादः

पूर्णतां गतस्यापि पुस्तकस्याऽस्य वर्षद्वयं व्यत्यगात्, शीघ्रं
प्रकाशनमिच्छतोऽपि निर्धनस्य मे विवशनैव बाधकतामावहत्
प्रकाशने । अथ श्रीस्वामि-निगमानन्द-शास्त्रि-प्रेरणया अहमदा-

बादस्थ-वेदमन्दिर-प्रकाशन-विभागः कार्यमिदं स्वहस्तेऽकरोत् ।
स्वर्गीय-श्रीफूलशङ्कर-सुन्दरलाल-देसाई-महोदयद्वारा वेदमन्दिरा-
धिकारे एव वेद-दर्शन-सम्बन्धि-प्रकाशनाय संस्थापित-दृष्ट-
स्वीकृत-द्रव्य-व्ययेनास्य प्रकाशनं समपादयच्च । तदेते वेद-
मन्दिर-प्रकाशन-विभागाधिकारिणः दृष्ट-सदस्याः प्रेरक-महा-
भागाश्चेति सर्वेऽपि सहस्रशो धन्यवादानर्हन्ति । अहं च
तेषां भूयसीं कृतज्ञतामावहामि ।

किञ्च येषां सौजन्येन पुस्तकमिदम् एतादृश-शुद्ध-सुसंस्कृत-
रूपे परमोत्तमाऽऽकार-प्रकारे च मुद्रणमलभत, तेषां श्री
विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थान-मुद्रणालयाध्यक्षाणां श्री
देवदत्तशास्त्रि-विद्याभास्कराणाम् इतरेषां च तत्रत्य-कार्य-
वाहकानामप्यहं शतशो धन्यवादान् ब्रुवे ।

क्षमा-प्रार्थना

समाचरितेऽपि महति प्रयत्ने काश्चित्परिगणिताः किन्तु
सामान्यतरा अशुद्ध्योऽवशिष्टा एवेति शुद्धिपत्रानुसारं संशोध्य
पठन-पाठनमनुरुन्धानः क्षमां याचे ।

अथात्र पुस्तकेऽनुभूययानाः त्रुटीः पूरयितुं विदुषां सम्मतयः
परामर्शाश्च सबहुमानं सधन्यवादं च स्वीकरिष्यन्ते, द्वितीय-
संस्करणे च यथायोगमाश्रयिष्यन्ते ।

श्री सरस्वती-संस्कृत-महाविद्यालयः

खन्ना ज़ि. लुध्याना

(भा. पंजाब)

१०-५-१९५३.

भवदीयो

विश्वनाथः

विनीत-निवेदनम्

काहं मन्दमतिः क्वेदं गम्भीरं तत्त्व-दर्शनम् ।
तथापि साहसं कर्तुमुद्यतो महदाश्रयात् ॥१॥
काणादे गौतमीये च प्रासादे दर्शनाह्वये ।
तत्त्व-जिज्ञासु-बालानां प्रवेशः सुलभो भवेत् ॥२॥
एतदर्थं तु यत्नोऽयं मयका समनुष्ठितः ।
शब्दैर् दर्शिनिकैरेव सरलैर् बाल-बोधनैः ॥३॥
मुक्तावली तु जटिला सङ्क्षिप्तस्तर्क-सङ्ग्रहः ।

(अयंतु)

न रुद्धो न जटिलः सरलः सार-संग्रहः ॥४॥
अर्थतः शब्दतो वापि सरलीकृत्य वा क्वचित् ।
पूर्वाचार्य-वचांस्येव निबद्धान्यत्र यत्नतः ॥५॥
प्रीतये तदिदं भूयात् सत्पदार्थानुशासनम् ।
कणादगौतमीयं नु छात्राणां विदुषां तथा ॥६॥
निवेदको विश्वनाथ

१. महतः = ईश्वरस्य, महतां = पूर्वाचार्याणां च ।

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
ग्रन्थोपक्रमः	१	आत्मनानात्वम्	२३
पदार्थोद्देशः	२	क्षणिकविज्ञानात्मवादः	२४
शक्ति-सादृश्ये	३	नित्यविज्ञानात्मवादः	२५
द्रव्याणि, तमश्च	४	साङ्ख्यमतनिरासः	२६
गुणोद्देशः कर्माणि	५	मनो-निरूपणम्	२७
सामान्यं जातिर्वा	६	गुण-निरूपणारम्भः	२८
जातिबाधकाः विशेषाश्च	७	रूप-निरूपणम्	२९
समवाय-निरूपणम्	८	रस-निरूपणम्	३०
अभाव-निरूपणम्	९	गन्ध-स्पर्श-संख्याः	३१
त्रिधा प्रवृत्तिः शास्त्रस्य	१०	परिमाण-निरूपणम्	३२
पृथिवी, अवयवि-सिद्धिः	११	पृथक्त्व-निरूपणम्	३३
परमाणु-सिद्धिः	१२	संयोग-विभागौ	३४
पृथिवी-भेदाः, जलं च	१३	परत्वापरत्वे गुरुत्व-द्रवत्वे	३५
जलं, तेजो-निरूपणञ्च	१४	स्नेहः, शब्दनिरूपणं च	३६
सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धिः	१५	बुद्धि-निरूपणारम्भः स्मृतिश्च	३७
वायु-निरूपणम्	१६	स्वप्न-निरूपणम्	३८
आकाश-निरूपणम्	१७	अप्रमा-प्रमानिरूपणम्	३९
कालः, दिशश्च,	१८	प्रमाण-भेदाः, कारणं त्रिधा	४०
आत्मनिरूपणारम्भः	१९	प्रत्यक्ष-लक्षणं भेदाश्च	४१
इन्द्रियाणां शरीरस्य चात्मत्व-	२०	प्रत्यक्षे महत्त्वं हेतुः	४२
निरासः	२१	षड्विधः सन्निकर्षः	४३
आत्मनित्यत्वम्	२२	अनुमिति स्वरूपम्	४४

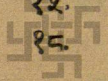
विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
पञ्चावयवाः	४५	पद-चातुर्विध्यम्	५५
व्याप्ति-निरूपणम्	४६	लक्षणा-निरूपणम्	५६
व्याप्ति-भेदौ अनुमान-भेदाः	४७	शाब्दबोधे कारणानि	५८
सपक्ष-विपक्षादि, सद्धेतुश्च	४८	सुखं दुःखम् इच्छा च	५९
हेत्वाभासाः	४९	द्वेषः कृतिश्च	६०
उपाधि-निरूपणम्	५०	धर्माऽधर्मौ संस्कारश्च	६१
उपमिति-निरूपणम्	५१	भावनाख्यः संस्कारः	६२
शाब्दी प्रमा	५२	गौतमी न्यायविद्या	६२
शक्तिज्ञानोपायाः	५३	षोडश-पदार्थ-विवेचनम्	६३
जातिविशिष्टे शक्तिः	५४	सप्तपदाध्यामन्तर्भावः	६३
		पुस्तकसमाप्तौ पुष्पिका	

शुद्धि-पत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
-वाधिका	-बाधिका	६.	४.
-वाधकानां	-बाधकानां	"	"
भूतत्व	भूतत्वं	"	१२.
-प्रत्ययेहेतुः	-प्रत्यय-हेतुः	७.	४.
-बहुत्वा-	-बहुत्वा-	१३.	६.
जात	जातं	१४.	१६.
सांसिद्धिक	सांसिद्धिकं	१५.	७.
त्वक	त्वक्	१८.	१५.
-कारण	-कारणं	१८.	१६.
द्रव्य	द्रव्यं	१६.	५.
घटविषय	घटविषयं	२४.	१०.
-पृथक्त्व	-पृथक्त्वं	२८.	११.
-मुत्कट	-मुत्कटं	३०.	१४.
-मनुत्कट	-मनुत्कटं	३०.	१४.
एकोऽय	एकोऽयं	३१.	१७.
सयोगः	संयोगः	३४.	१.
-पाद-क-	-पादक-	४५.	१४.
प्रतिबन्धक	प्रतिबन्धकं	४६.	२१.
वृत्रिलक्षणा	वृत्ति लक्षणा	५६.	१५.
लक्षणा बीजम्	लक्षणा-बीजम्	"	१८.

ॐ

(कणादगौतमीयम्)

* पदार्थानुशासनम् *

अथ पदार्थानुशासनम् ।

अथ शब्दोऽधिकारार्थः । आरम्भणमधिकारः । पदार्थानुशासनं नाम सप्तपदार्थी विद्या आरभ्यते । श्रुत्या मङ्गलार्थश्चायमथशब्दः । निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तये तदिदं मङ्गलम्, तथैव शिष्टाचारात् ।

सुखं दुःखनिवृत्तिश्च पुरुषार्थः । तद्धेतुत्वात् सुखोपायो दुःखनिवृत्त्युपायश्च । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मात्रः परमपुरुषार्थः, तदेतन्निःश्रेयसमित्युच्यते ।

॥ ॐ नमः श्रीपरमात्मने ॥

१. श्रुत्या = श्रवणेन । भोजनार्थं नीयमान उदकुम्भो यथा दर्शनेन पान्थस्य यात्रार्थं प्रवृत्तस्य । अथ शब्दस्य माङ्गलिकत्वे चेयं स्मृतिः—

“ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥”

२. शिष्टानामेष आचारः “सर्वकर्मादौ निर्विघ्नसम्पूर्णतायै ते मङ्गलं कुर्वते” इति । फलांशे तत्साधनतांशे च भ्रान्तिरहिताः शिष्टाः ।

३. अर्थ्यते अभिलष्यते इत्यर्थः, पुरुषस्य अर्थः पुरुषार्थः पुरुषाभिलाषविषयः । स च सुखं दुःखनिवृत्तिश्चैव, सर्वः सुखमिच्छति दुःखाच्चोद्विजते यतः ।

४. पुरुषार्थ इति शेषः ।

५. आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः = सर्वथा सर्वदार्थं सर्वदुःखानामभावः ।

६. निश्चितं श्रेयः = कल्याणं निःश्रेयसम् (अचतुर-विचतुरेत्यादौ अचप्रत्ययान्तो निपातः) । निःशेषं श्रेयो निःश्रेयसम् इति वा ।

अर्थकामौ अभ्युदयः । “यतोऽभ्युदय-निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः” । तदिदं धर्मोऽर्थः कामो मोक्षश्चेति पुरुषार्थ-चतुष्टयम् । तत्सिद्धिश्च पदार्थानां तत्त्वज्ञानेनैवेति पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते—

द्रव्य-गुण-कर्माणि, सामान्य-विशेषौ समवायोऽ-
भावश्चेति सप्त पदार्थाः ।

अभिधेयत्वं प्रमेयत्वं वा पदार्थत्वम् । नास्ति जगति तत् किञ्चित् यन्न स्यादभिधाविषयः प्रमाविषयो वा । सर्वज्ञेश्वरादि-प्रमाविषयताया अभिधाविषयतायाश्च सर्वत्र विद्यमानतया न कापि दोषः । अन्यत्र पदार्थानां भावाऽभावतया विभागेऽपि नात्र तथोपन्यासः, सप्तमस्याऽभावतया निर्देशेनैव तत्सिद्धेः । “सप्तमोऽब्राह्मण” इत्युक्ते षड् ब्राह्मणा इतिवत् । इमे च पदार्थाः सप्तैव ।

१. यस्मादभ्युदयस्य = अर्थकामात्मकस्य लौकिकस्यैश्वर्यस्य पारलौकिक-स्य वा माहेन्द्राद्यैश्वर्यस्य, तथा निःश्रेयसस्य = आत्यन्तिकदुःखनि-वृत्तिरूपस्य मोक्षस्य सिद्धिः प्राप्तिर्भवति स धर्म इत्यर्थः । ततो धर्मोऽपि पुरुषार्थः सुखप्राप्तेर्दुःखनिवृत्तेश्चोपायरूपत्वात् ।
२. नाविज्ञाय पदार्थानां तत्त्वं तेभ्यस्तदुपयोगेनार्थः कामो वा साधयितुं शक्यते, न चापि धर्मः । मोक्षश्चापि आत्मानात्मज्ञानजन्यस्तद्भूत-पदार्थानां तत्त्वतो ज्ञानेनैव सम्भवति ।
३. अभिधेयत्वम् = अभिधाविषयत्वम् । प्रमेयत्वं = प्रमाविषयत्वम् ।
४. आदिशब्देन सर्वज्ञा योगिनो गृह्यन्ते ।
५. अव्याप्तिरूपः ।
६. अन्यत्र = वैशेषिकदर्शने, षण्णां साक्षात् कथनं सप्तमस्य चाभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीनतया पृथगनुपन्यस्य सूत्रान्तरे प्रकथनं कृतम् ।

न च शक्तिरतिरिक्ताः पदार्थस्तस्याः शक्तिमत्येवान्तर्भावात् । न हि वह्नेरतिरिक्ता दाहशक्तिर्नाम कश्चित् पदार्थः । वह्निरेव दाहकारणम् । चन्द्रकान्तमणिसमवधाने तु तस्य तत्प्रतिबन्धकतया न भवति दाहः । अत एव मण्यभावे भवत्येव दाहः । प्रतिबन्धकाभावस्यापि सर्वत्र कार्ये कारणभावात् ।

न चापि सादृश्यं पदार्थान्तरम्, चन्द्र इव मुखमित्यत्र मुखे चन्द्रभेदश्चन्द्रगताह्लादजनकत्वं च चन्द्रसादृश्यम् । तत्र भेदोऽन्योन्याभावः, आह्लादः सुखविशेषः, तज्जनकत्वं तज्जनिकर्तृत्वं, कर्तृत्वं च कर्तृनिष्ठो धर्मः कृतिः, कृतिश्च यत्नो गुण एव ।

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मनश्चेति नवैव ।

गुणाश्रयः कर्माश्रयश्च द्रव्यम् । तमोऽपि दशमं द्रव्यं स्यात् । तद्धि नीलरूपवदिति गुणाश्रयः । चलनक्रियावदिति कर्माश्रयः । भवति हि प्रतीतिः “नीलं तमश्चलति” इति । तच्च गन्धशून्यतया न पृथिवी, नीलरूपवत्तया न जलं तेजो वा । रूपवत्तया च न वायुराकाशं दिगात्मा मनो वा, तेषु रूपाभावात् । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणम् । तथा च—

“तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति” ॥

१. तस्य = चन्द्रकान्तमणोः, दाहप्रतिबन्धकतया ।

२. यद्यपि चन्द्रगताऽऽह्लादजनकत्वं चन्द्रस्यैव । नहि यश्चन्द्रं दृष्ट्वा आह्लादो जायते स एव मुखं दृष्ट्वा जायते, तथापि चन्द्रगताह्लादजातीयाह्लादजनकत्वं मुखेऽस्त्येव, चन्द्रं दृष्ट्वा य आह्लादो जायते तज्जातीयः स आह्लादो यो मुखं दृष्ट्वा जायते इत्यर्थः ।

३. प्रसिद्धानि यानि नव द्रव्याणि तेभ्यो विरुद्धधर्मत्वात् ।

अत्रोच्यते—सर्वसाधारण-प्रत्यक्षावगतोष्णस्पर्शादीनामाश्रय-
तया तेजो द्रव्यं सर्वसम्मतं नापोदुं शक्यते । तमश्चेदं
तेजोऽभावरूपमेव । न द्रव्यान्तरम् । रूपवत्ता प्रतीतिर्नीलं नभ
इतिवद् भ्रान्ता । कर्मवत्ताप्रतीतिश्च तथा । नहि तमश्चलति ।
आलोके चलति तमश्चलनप्रतीतिर्भ्रम एव । तत्सिद्धमेतत्—

“आलोकाभाव एवेति तमो द्रव्यं न तु स्वयम् ।

नील-क्रियाप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेवेति मन्यताम् ॥”

द्रव्याश्रिता गुणास्ते च—

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-
संयोग-विभागाः परत्वाऽपरत्वे गुरुत्व-द्रवत्वे स्नेहः
शब्दो बुद्धिः सुख-दुःखे इच्छा-द्वेषौ प्रयत्नो
धर्माधर्मौ संस्कारश्चेति चतुर्विंशतिगुणाः ।

उद्देशक्रमप्राप्तं कर्म, ततस्तदुच्यते—

उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति
पञ्च कर्माणि ।

चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणं कन्दुकादेः ।
अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणं लोष्टादेः । सन्निकृष्टसंयोगहेतुरा-
कुञ्चनं बाह्यादेश्चर्मादेर्वा । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणं वस्त्रादे-
र्धान्यादेर्वा । अन्यत्सर्वं गमनम् । प्रवेशनिष्क्रमणादयो भ्रमणा-
दयश्च सर्वे गमने एवान्तर्भवन्ति इति न पृथगुक्ताः । एकस्मिन्नेव
कर्मणि गृहाद्गृहान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचिद् द्रष्टुः प्रविशतीति
प्रत्ययोऽपरस्य निष्क्रामतीति । अवघट्टनाच्चक्रादौ तिर्यक्संयो-
गानुकूलं गमनं भ्रमणम् । वेगपूर्वकं मलादेरधोगमनं रेचनम् ।

१. हेतुर्यत्कर्म तदुत्क्षेपणमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

वह्न्यादेरूर्ध्वगमनं चोर्ध्वज्वलनम् । जलादेः पर्वतादि-सकाशा-
न्निर्गमनं स्यन्दनम् । वाय्वादेस्तिर्यग्गमनं च गमनतया
प्रसिद्धमेवेति सर्वमन्यद् गमनं स्पष्टमेव । भ्रमणादौ गमनव्यव-
हारो मुख्यः । उत्क्षेपणादौ च भाक्त इति सम्भवत्यपि गमना-
न्तर्भावे पृथगेवोक्तानि उत्क्षेपणादीनि । गतिर्गमनमित्यनन्त-
भेदभिन्नं क्रियामात्रं तदेवेति । उत्क्षेपणादिभेदप्रतिपादनं तु
केवलं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं प्रपञ्चः । कर्म क्रिया चलनं गमन-
मिति च नार्थान्तरम् ।

समानानां भावः सामान्यं—जातिः ।

नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यम् । अनेकसमवेतोऽपि
संयोगादिर्न नित्यः । गगनपरिमाणं नित्यमपि नानेकसमवेतम् ।
समवेतं समवायेन वृत्तिः । नित्योऽनेकवृत्तिरपि अत्यन्ता-
भावो न समवेतः । सामान्यमेव नित्यम् अनेक-समवेतं चेति
निर्दुष्टं लक्षणमिदं नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति ।

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।

तत्र द्रव्यादि-त्रिकवृत्तिः सत्ता परं सामान्यम् । अपरं
द्रव्यत्वादि । अथ का सत्ता ?, द्रव्यादिषु त्रिष्वपि सत्सदिति
यतः प्रत्ययः, सदिदं सदिदमित्याकारकः शब्दप्रयोगो वा
यदधीनः सा सत्ता परं सामान्यं महाविषयत्वात् । अनुवृत्तेरेव
तस्याः परत्वम् । द्रव्यादित्रिकेऽनुवृत्तैव सा । सत्ताभिन्नं
द्रव्यत्वादिकम् अननुवृत्तेरपरं सामान्यम् । उभयथाऽप्यपेक्षया

१. भाक्तः = गौणः । इति हेतोरेव । यस्मादुत्क्षेपणादौ मुख्यतया

गमनव्यवहारो न भवति, तत एव तेषां पृथक्कर्मत्वं प्रतिपादितम् ।

२. परम् = अधिकदेशवृत्तिः । अपरम् = अल्पदेशवृत्तिः ।

३. परम् अपरं च द्रव्यत्वादिकमित्यर्थः ।

द्रव्यत्वादि । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशानुवृत्तेर्द्रव्यत्वादेः परत्वम् । सत्तापेक्षया चाल्पदेशानुवृत्तेरपरत्वमपि । घटत्वादेः आपरत्वमेव । सामान्यत्वं न जातिः, अनवस्थितेः । अनवस्थितिर्जातिवाधिका । अयमत्रास्ति जातिवाधकानां सङ्ग्रहः--

“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसङ्ग्रहः ॥”

व्यक्तेरभेदो व्यक्त्येकत्वम् । तत आकाशत्वं न जातिः । तुल्यव्यक्तिकत्वाद् घटत्वं कलशत्वं च न जातिद्वयम् । भूतत्वं मूर्तत्वं च न जातिः सङ्करात् । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र समावेशः सङ्करः । पृथिवी-जल-तेजो-वाय्वाकाशानि भूतानि । पृथिवी-जल-तेजो-वायु-मनांसि मूर्तानि । आकाशे मूर्तत्वं नास्ति भूतत्वमस्ति । मनसि च भूतत्वं नास्ति मूर्तत्वमस्ति । सह समावेशश्चोभयोः पृथिव्यादिचतुष्टये । सामान्यत्वं न जातिः अनवस्थितेः । सामान्ये सामान्यस्वीकारे तत्रापि तत्रापीति अनवस्था स्यात् । रूपहानेर्विशेषत्वं न जातिः । तस्य जातित्वे स्वतो व्यावर्तकत्वं विशेषस्य स्वरूपं हीयेत । असम्बन्धः सम्बन्धाभावस्ततो न समवायत्वम् अभावत्वं वा जातिः । समवाये समवायान्तरस्याऽभावात्, अभावे च समवायाभावात् । आकाशत्वादिकम् उपाधिस्तु स्यादेव ।

अन्त्या नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः,
अनन्ताश्च ते ।

१. सर्वापेक्षया तस्याल्पवृत्तित्वादेव ।
२. अनवस्थितिरनवस्था अव्यवस्थेत्यर्थः ।
३. जातिभिन्नं धर्ममात्रम् उपाधिः ।

विनाशारम्भरहितेष्वकाशादिषु परमाणुषु च प्रतिद्रव्यम् एकैकशो वर्तमाना अत्यन्त-व्यावृत्ति-बुद्धिहेतवोऽन्त्या विशेषाः । अतुल्याकृतिष्वनित्येषु घटपटादिषु घटत्व-पटत्वादिकं जाति-व्यावृत्तिप्रत्ययेहेतुः । कचिद् गुणः, क्रिया च कचित् । कचिच्चा-वयवभेद एव व्यावर्तकः । यथा “ऽयं घटोऽमुष्माद् घटाद् भिन्नो-ऽवयवभेदात्” इति द्वयणुकपर्यन्तमयमयवभेदो व्यावर्तकः । किन्तु नित्येषु तुल्याकृतिषु परमाणुषु योगिनां यो भिन्नता-प्रत्ययस्तत्रावयवाभावान्नावयवभेदो व्यावर्तको भवितुमर्हति । विशेष एव तत्र व्यावर्तकः “परमाणुरयम् अमुष्मात्परमाणो-भिद्यते विशेषादिति । स्वस्य च स स्वत एव व्यावर्तक इति न तत्र विशेषान्तरापेक्षा । परमाणुरन्त्यः पदार्थः । तस्यापि व्यावर्तको विशेष इति सर्वान्त्या विशेषाः । प्रत्याश्रयमैकैकशो वर्तन्ते इति अनन्ता विशेषाः ।

अयुतसिद्धानाम् आधाराधेयभूतानां यः सम्बन्धः

स समवायः । स चैको नित्यश्च ।

असम्बद्धयोरविद्यमानता अयुतसिद्धिः । यथा अवयवावय-विनोः, गुणगुणिनोः, क्रियाक्रियावतोः, जातिव्यक्तयोः, विशेष-नित्यद्रव्ययोः । एतेषु इहेदमिति बुद्धिर्यतो भवति स समवायः । यथा ‘इह कुण्डे बदराणि’ इति प्रत्ययो नासम्बन्धे दृष्टः । तथा

१. व्यावृत्तिबुद्धिः = भिन्नताप्रत्ययः ।

२. श्वेतनीलकमलयोः श्वेतो नीलो वा गुणः ।

३. तिष्ठत्यत्येका गच्छत्यपरेत्यादौ स्थानगमनादिरूपा क्रिया ।

४. कुण्डबदराणां संयोगः सम्बन्धः ।

इह तन्तुषु पटः, पटे रूपम्, गवि क्रिया, द्रव्ये द्रव्यत्वम्, परमाणुषु विशेषा इत्यादिप्रत्यया अपि न सम्बन्धमन्तरा भवितुमर्हन्ति, इत्यस्ति कश्चित्सम्बन्धः, न चासौ संयोगः, युतसिद्धानामेव संयोगात् । अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगो न चात्र तथा । नापि स्वरूपसम्बन्धोऽनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धकल्पने गौरवात् । सोऽयं समवाय एव स चैकः । न चैकत्वे स्पर्शसमवायो रूपसमवायश्चैक एवेति वायौ स्पर्शसमवायसत्त्वे रूपसमवायस्यापि सत्त्वाद् वायौ रूपवत्ताप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि तस्य रूपप्रतियोगिकत्वाऽभावात् । 'वायौ रूपम्' इति रूपाधारता प्रत्ययस्याभावादिति तात्पर्यम् ।

ननु इह भूतले घटाभाव इत्याधाराधेयभाव-प्रतीतेरभावस्यापि सम्बन्धान्तरं सिद्धयेदिति चेन्न, तत्र स्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वान्न सम्बन्धान्तरावश्यकता, तत्कालीन-तद्भूतलादिकमेवाभावानां सम्बन्धः ।

उक्ताः षड् भावपदार्थाः सप्तमोऽभावः ।

न भावोऽभावः । स चतुर्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽन्योन्याभावोऽत्यन्ताभावश्चेति । अनादिः सान्तः प्रागभावः, उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्याभावः, उत्पत्तस्यमाने घटे घटो नास्तीति । सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः, उत्पन्नस्य घटादेर्मुद्गरादिना ध्वंसे घटो ध्वस्तो नष्ट इति वा । तादात्म्येनाभावोऽन्योन्याभावः,

१. अवयवेषु अवयवीत्यर्थः ।

२. गुणिनि गुणः ।

३. क्रियावति क्रिया ।

४. व्यक्तौ जातिः ।

५. नित्यद्रव्ये विशेषः ।

६. पृथक्सिद्धानामित्यर्थः ।

७. रूपं वायौ नास्तीति प्रत्यक्ष-सिद्धम् । समवायश्च तत्र स्पर्श-प्रतियोगिकत्वेनाऽस्ति, न रूप-प्रतियोगिकत्वेन ।

घटो न तादात्म्येन पटः, पटश्च न तादात्म्येन घटस्तदुच्यते
घटो न पटः, पटो न घट इति वा । घटो घटात्मना घट एव
न पटः, पटश्च पटात्मना पट एव न घट इत्यर्थः । चतुर्थ-
स्त्रैकालिकाभावोऽत्यन्ताभावः, स च नित्यः । यथा खपुष्पं
नास्ति शशशृङ्गं नास्तीत्यादिः । भूतले घटो नास्तीत्यादौ तु
उत्पादविनाशशाली सामयिकापरपर्यायः पञ्चमोऽभावः । अय-
मपि अत्यन्ताभाव एवेति केचित् ।

अभावोऽधिकरणात्मक एव लाघवादिति कश्चित् । तन्न
अनन्ताधिकरणात्मकत्व-कल्पनापेक्षया अतिरिक्तकल्पनायामेवा-
तिलाघवात् । एवं च घटाभाववद् भूतलम् इत्याधाराधेय-
भावोऽप्युपपद्यते । जले गन्धाभावस्य प्रत्यक्षं च सम्भवति,
अन्यथा गन्धाभावस्य जलात्मकत्वेन जलस्य च घ्राणेन ग्रहीतु-
मशक्यत्वान्न स्यात्प्रत्यक्षं गन्धाभावस्य । अतिरिक्तत्वे तु घ्राणेन
गन्धवद् गन्धाभावस्यापि प्रत्यक्षं स्यादेव । येनेन्द्रियेण यद्
वस्तु गृह्यते तेनैव तदभावस्तन्निष्ठा जातिश्चापि गृह्यते इति
न्यायात् ।

शास्त्रस्यैतस्य त्रिधा प्रवृत्तिः—उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ।
नाम्ना पदार्थाऽभिधानम् उद्देशः सामान्येन । विभागोऽपि उद्देश

१. घटाभाववद् भूतलमित्यत्र घटाभावो भूतलमेवेत्यर्थः । पृथक्पदार्थ-
कल्पना न करणीया स्यादिति लाघवम् ।
२. यत्र यदधिकरणं तत्र तत्स्वरूपोऽभावः स्यात्, तथा च घटाभावः
क्वचिद् भूतलस्वरूपोऽन्यत्र मठस्वरूप इतरत्र कटस्वरूप इति
तदपेक्षयाऽभावस्यातिरिक्तपदार्थकल्पने परमं लाघवम् ।
३. स्पष्टं प्रतीयमानः । भिन्नयोरेवाधाराधेयभावो नाभिन्नयोः ।
४. अभावस्याऽधिकरणात्मकत्वे तु जले गन्धो नास्तीत्यत्र ।

एव, स हि विशेषण । क्रियन्तः कतिविधाश्चेत्युपसंख्यानं विभागः ।

समानाऽसमानजातीय-व्यवच्छेदको धर्मो लक्षणम् । यथा गन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । तद्वि द्रव्यत्वेन समानजातीयेभ्यो जलादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिभ्यश्च व्यवच्छिन्नं पृथिवीमिति भवति लक्षणं पृथिव्याः ।

परीक्षा च, यथालक्षणमिदमुपपद्यते न वेति प्रमाणैरर्थावधारणम् । तेन हि भवति परित ईक्षा । ईक्षा पुनरीक्षणमवधारणं निश्चय इति ।

तत्रोक्तः सामान्येन विशेषेण चोद्देशः सर्वेषाम् । द्रव्यगुणातिरिक्तानां च पञ्चानामबहुवक्तव्यत्वेन लक्षणपरीक्षे अपि पूर्वमुक्ते एव । सम्प्रति चावशिष्टयोर्द्रव्यगुणयोरेव लक्षणपरीक्षे प्रत्येकं तावदुच्येते तत्र द्रव्येषु—

गन्धवती पृथिवी ।

पृथिव्येव गन्धवती, गन्धो गुणो, गुणिनी पृथिवी, तयोः सम्बन्धः समवाय इति समवायेन गन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । तेन स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन गन्धवति जलादौ नातिव्याप्तिः । अलक्ष्यवृत्तित्वं लक्षणस्यातिव्याप्तिः ।

ननु पाषाणे नास्ति गन्धः, स कथं स्यात् लक्षणान्वितः । तस्मादव्याप्तं लक्षणमिदम् । लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमव्याप्तिः । तन्न, अस्ति पाषाणे गन्धः केवलमनुत्कटतया नोपलभ्यते । कथमन्यथा पाषाणभस्मनि चूर्णादावुपलभ्येत गन्धः । यद् द्रव्यं

१. स्वं गन्धस्तदाश्रयः पृथिवी तस्याः संयोगो जले ।

२. अन्यथा = पाषाणस्य गन्धवत्त्वाभावे ।

३. यद् द्रव्यं = भस्मादि द्रव्यं, यस्य द्रव्यस्य पाषाणादेर्ध्वसेन जन्यं, तद् = भस्मादि द्रव्यम् ।

यस्य द्रव्यस्य ध्वंसेन जन्यं तत् तदुपादानावयवारब्धमिति हि नियमः । तथा च, य एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद् भस्मारम्भका इति तैरेवावयवैरारब्धे पाषाणे गन्धोऽस्त्येव पृथिवीत्वात् । अनुपलब्धावनुद्भूतत्वमेव हेतुः ।

इयं च पृथिवी शुक्ल-नील-पीताद्यनेकरूपवती, षड्विध-रसवती च, सौरभाऽसौरभभेदेन द्विविधस्तत्र गन्धः । स्पर्शश्चास्याः पाकजोऽनुष्णाशीतः । पाकजः = पाक-परिवर्ती । नोष्णो न शीतोऽनुष्णाशीतः । नित्याऽनित्या चेति द्विविधा हि सा । नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा । इयमनित्या कार्यरूपा पृथिवी अवयविनीत्युच्यते । सन्ति हि अस्या अवयवाः । अवयवैः परमाण्वादिभिरवयविनो द्यणुकादयः क्रमशो जन्यन्ते । समानं चेदं जल-तेजो वायुष्वपि ।

अथ कोऽयम् अवयवी ?, सर्वोऽयं गवादिर्घटादिलोकैस्तु परमाणुपुञ्ज एव, न च तथा सति प्रत्यक्षं न स्यात्तस्य । अतीन्द्रिया हि परमाणवः । एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षेऽपि तत्समूहस्य सम्भवति प्रत्यक्षम् । एकस्य केशस्याऽप्रत्यक्षेऽपि केश-समूहस्य यथा प्रत्यक्षम् । कथमयं प्रत्ययः ?—‘एको महान् घट’ इति । परमाणवो हि बहवः सूक्ष्माश्च । कथमेकत्वम् महत्त्वं च । सेनावनादिवत् स्यात् = अनेकेषु सैनिकेषु भवति प्रत्यय एकेयं महती सेना, तथा अनेकेषु वृक्षेषु एकं महदिदं वन-

१. तस्य पाषाणादिद्रव्यस्य उपादानभूताः ये पार्थिवावयवा-स्तैरारब्धमिति ।
२. अवयवित्वं, परमाण्वादिभिर्जन्यत्वं च द्यणुकादीनाम् ।
३. लोको विषयः । लोक्यते = ज्ञायते इति लोकः ।
४. परमाणुपुञ्जरूपत्वे ।

मिति । ततश्च परमाणुसमूह एव गवादिर्घटादिर्लोको न कश्चिदवयवी विषय इति ।

मैवम्—अस्ति अवयवी यो गोघटादि-व्यवहारविषयः, प्रत्यक्षाविषयश्च । अन्यथा अतीन्द्रिय-स्वभावानां परमाणूनां समूहोऽप्यतीन्द्रिय एवेति न स्यात् समूहस्यापि प्रत्यक्षम् । केशोपन्यासस्तु विषमः । केशो हि नातीन्द्रियः समीपे तस्य प्रत्यक्षात् । सेनावनादिवदेकत्व-प्रत्ययोऽपि परमाणु-समूहे नोपपद्यते । गृह्यते तत्र अवयवानां पृथक्त्वम्, यतः सैनिका वृक्षा वा नातीन्द्रियाः, केवलं दूरत्वहेतोः कारणान्तरतो वा पृथक्त्वस्याऽग्रहणाद् भाक्तोऽपि तथा प्रत्ययः सम्भवति सेनादौ वनादौ वा । इह तु अणुपरिमाणवत्सु अतीन्द्रियेषु परमाणुषु कथं भाक्तोऽपि तथा प्रत्ययः परमाणुपुञ्जे स्यात् । तस्मात् सिद्धोऽवयवी, योऽसावेकश्च महाँश्चालपीयाँश्चागँमापायी प्रत्यक्ष-विषयश्च । तेनैव प्रवर्तन्ते सर्वे व्यवहाराः, तदभावे तु सर्वमेव ज्ञानं मिथ्याज्ञानमेव स्यात् । अवयविनोऽभावात्, सूक्ष्मस्य कारणीभूतस्य परमाणुजातस्य चातीन्द्रियतया उपलम्भाविषयत्वात् । सम्यग्ज्ञानमपि तदा किं स्यात्, यद्यदुपलभ्यतेऽवयवित्वेनाग्रातं तदिति ।

१. उपन्यासो दृष्टान्तः । विषमोऽसङ्गतः ।

२. सेनावनादौ ।

३. भाक्तो गौणः ।

४. इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयेषु ।

५. उत्पादविनाशशीलः ।

६. अयं घटः, अयं पट इत्यादिरूपम् ।

७. अवयव्येव तदित्यर्थः ।

यत्रावयवधाराविश्रान्तिः स परमाणुः ।

अवयविनोऽस्ति अवयवधारा—घटस्य कपालौ, कपालस्य कपालिके इत्येवम् । सेयं नाऽविश्रमाऽनन्ता वा । तथैव साम्यमापद्येत मेरौ सर्पे च । उभयोरपि अवयवधारायाः साम्यात् किं कृतं भवेद् वैषम्यम् । अस्ति च वैषम्यम् । अथ स्यात् कचिद् विश्रान्तिः । यतोऽवयव-बहुत्वाल्लपत्वकृतं वैषम्यमुपपद्यते तमाम् । यत्र अवयवधाराया विश्रामः सोऽयं परमाणुः, नास्ति तस्मादणुतरोऽणुतमो वा कश्चित् । अनवयवत्वात्तस्य । तैत एव चायं नित्योऽपि । न च त्रसरेणावेव विश्रान्तिः स्यादवयवधारायाः, चाल्लुपं हि द्रव्यं त्रसरेणुः सावयवो घटवत् । तदवयवाश्च द्यणुका अपि सावयवा यतो महदारम्भकास्ते । दृष्टा हि महदरम्भकाः सावयवा यथा कपालाः । न च परमाणुरपि सावयवोऽनैवस्थानात् । किञ्च अणुपरिमाणु-तारतम्यस्यापि विश्रान्तिः परमाणवेव । महत्परिमाणुतारतम्यस्य यथा गगने । परमाणुस्वरूपं च—

“जालान्तर्गते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुरुदाहृतः ॥”

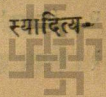
१. अनन्तत्वे ।

२. अनन्तत्वमेव साम्यम् ।

३. अन्तिमावयवत्वात् सर्वेभ्योऽपि सूक्ष्मत्वाच्चेत्यर्थः ।

४. महतः = महत्परिमाणवतः, आरम्भका जनकाः ।

५. तस्य सावयवत्वे तदवयवोऽपि ततस्तदवयवोऽपि सावयवः स्यादित्येव नवस्था ।

कार्यरूपासौ पृथिवी त्रिधा, शरीरमिन्द्रियं विषयश्चेति ।

पार्थिवं हि शरीरं द्विधा—योनिजमयोनिजं च । शुक्र-
शोणितसन्निपातेन योनेर्जातं योनिजम् । तदपि जरायुजा-
ऽण्डजभेदेन द्विविधम् । जरायुजं मनुष्य-पशु-मृगादीनाम् ।
अण्डजं पक्षिसर्पादीनाम् । अनपेक्षित-शुक्र-शोणित-सन्निपात-
मयोनिजम्,—स्वेदजमुद्भिज्जं च । स्वेदजं यूका-मत्कुण-कृमि-
दंशादीनाम् । उद्भिज्जं तरुगुल्मादीनाम् । सर्वेषां चैतेषां
गन्धप्राधान्यात्पार्थिवत्वम् । क्लेदादिसत्तया जलीयत्वादिकं
नो शङ्कनीयम्, क्लेदादिविनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् ।
गन्धोपलब्धेश्च पार्थिवत्वसिद्धेः ।

नासाग्रवर्तिं घ्राणं पार्थिवमिन्द्रियम् । तद्वि रूपादिषु
केवलं गन्धं व्यञ्जयति तत एव पार्थिवम् । यथा कुङ्कुमस्य केवलं
गन्धं व्यञ्जयद् घृतं पार्थिवम् ।

उपभोगसाधनं विषयः । द्यगुक्तादिवह्नाण्डपर्यन्तो घटादिः
सर्वोऽपि पार्थिवो विषयः । इदं हि सर्वं यददृष्टाधीनतया
जात साक्षात्परम्परया वा तदुपभोगं जनयत्येव । शरीरमिन्द्रियं
चापि तथा, प्रकारान्तरोपन्यासस्तु प्रपञ्चार्थः । शिष्यबुद्धि-
वैशद्यार्थश्च प्रपञ्चः ।

शीतस्पर्शवज्जलं स्नेहसमवायिकारणम् ।

जले शीत एव स्पर्शः । तेजः संयोगादुष्णता-प्रतीतिराश्रयो-
पाधिकी भ्रान्तिः । अत एव तेजःसंयोगापगमे भवति पुनः
शैत्यम् । स्नेहसमवायिकारणं जलमेवेति जल एव स्नेहः ।

१. गमयति बोधयति वा ।

२. 'केशर' नाम्ना प्रसिद्धस्य गन्धद्रव्यस्य ।

३. विषय एवेत्यर्थः, उपभोगसाधनत्वात् ।

घृतादावपि स्नेहस्तदन्तर्वर्ति-जलस्यैव । जले मधुर एव रसः । यद्यपि प्रत्यक्षेण कोऽपि नानुभूयते तत्र रसस्तथापि हरीतकी-भक्षणं जलीय-माधुर्य-व्यञ्जकमनुभवानुरोधात् कल्प्यते । जम्बीर-जलादौ आम्लादिप्रतीतिराश्रयोपाधिकी । अभास्वरशुक्लं जले रूपम् । कालिन्दीजले तु नीलिमोपलब्धिराश्रयोपाधिकृता भ्रान्तिः । भवति चात एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः । सांसिद्धिकं च द्रवत्वं जले प्रत्यक्षसिद्धम् ।

जलं द्विधा नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम्, अनित्यं कार्यरूपम् । कार्यरूपं पुनस्त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमयोनिजं वरुणलोके । पार्थिवभागोपष्टम्भाच्चोपभोगक्षमं तत् । इन्द्रियं रसव्यञ्जकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति, विषयश्च सरित्-समुद्र-हिम-करकादिः । करका हिमं च कठिनमपि न पार्थिवम्, उष्मणा विलीनयोस्तयोः प्रत्यक्षतो जलीयत्वसिद्धेः ।

शैत्यातिशयेन संहन्यमानाः खल्वापो मेघगताः करकादि-भावमापद्यन्ते । दिव्यतेजःसंयोगादपां संघातः करकादिभाव इत्यन्ये, पुनर्विलयनं च पुनर्विजातीयतेजःसंयोगादेवेति प्रत्यक्षसिद्धम् । तथा च कणादसूत्रम् “अपां सङ्घातो विलयनं च तेजःसंयोगात् ।” किन्त्वेवं जलस्य सांसिद्धिक-द्रवत्ववत्त्वं चिन्त्यं स्यात् । अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात्काठिन्यप्रत्ययो भ्रान्तिरित्यपरे ।

उष्णस्पर्शवत्तेजः ।

उष्ण एव स्पर्शस्तेजसि । रूपं शुक्ल-भास्वरम् । चन्द्रकिरणेषु तदन्तर्वर्ति-जलस्पर्शेन शीतेनाऽभिभवान्नानुभूयते उष्णस्पर्शः । अग्नौ पार्थिवरूपेण लोहितेनाभिभूतं नानुभूयते शुक्लरूपम् । द्रवत्वं तत्र नैमित्तिकम्, अग्निसंयोगादिनिमित्तजं सुवर्णादौ ।

अथापि द्विविधं तेजः, नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम्, अनित्यं कार्यरूपम् । कार्यरूपं पुनस्त्रिधा शरीरमिन्द्रियं विषय-
श्चेति । शरीरं सूर्यलोके तैजसम् । पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोग-
क्षमम् । इन्द्रियं रूपव्यञ्जकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्त्ति । विषयरूपं
च तेजश्चतुर्विधम्—भौमं दिव्यमुदर्यमाकरजं चेति । भौमं
वह्न्यादि, दिव्यमबिन्धनं विद्युत्, सूर्यादिकं च । भुक्ताहार-
परिणामहेतुरुदर्यम् । आकरजं च तेजः सुवर्णादि ।

ननु कथं सुवर्णं तेजः । तद्धि न किञ्चित्प्रकाशयति न वा
तमस्युपलभ्यते, पीतं गुरुत्ववच्च । तेजो हि भास्वरशुक्लं
गुरुत्वानाश्रयश्च ।

अत्रोच्यते सुवर्णं तेज एव, अत्यन्तानलसंयोगेऽपि तत्रोत्पन्नं
द्रवत्वं नोच्छिद्यते यतः । दृष्टं हि नैमित्तिकं द्रवत्वं पृथिव्या घृत-
जत्वादौ अत्यन्तानलसंयोगे विनश्यत् । अनुच्छिद्यमानमिदं
नैमित्तिकं द्रवत्वं तैजसमेव । नेदं^१ पृथिवी गन्धाभावात् । ना-
ऽगन्धा पृथिवी । पीतरूपं गुरुत्वं चात्रैतदन्तर्वर्ति-पार्थिवभा-
गस्य । भास्वरशुक्लरूपाग्रहश्च पार्थिवरूपेणाभिभवात् । अत
एव न प्रकाशकं, नाप्युपलभ्यते तमसि । एतेन रजतादीनामपि
तैजसत्वं व्याख्यातम् ।

१. द्वयोरेव नैमित्तिकं द्रवत्वं पृथिव्यां तेजसि च । घृतजत्वादिरूप-
पृथिवीद्रवत्वमत्यन्तानलसंयोगे विनश्यतीति दृष्टम् । सुवर्णं स्थितं
नैमित्तिकं द्रवत्वं चात्यन्तानलसंयोगे न विनश्यतीति सुवर्णं तेज
एवेति निर्विवादं सिध्यति ।

२. इदम्=सुवर्णम् ।

३. भास्वरशुक्लरूपाभिभवादेव ।

रूपरहितः स्पर्शवान् वायुः ।

प्रत्यक्षसिद्धमिदं वायौ नास्ति रूपमिति । कदाचिन्महा-
वात्यादौ लोहितादिरूपं तु पार्थिवानां रजसामेव । स्पर्शश्च
तस्यानुष्णाशीतोऽपाकजोऽनन्यसाधारणः । सोऽयं विलक्षणः
स्पर्श एव वायोरनुमाने लिङ्गम् । विलक्षणशब्दः, तृणादीनामा-
काशे निरालम्बा धृतिः, शाखादीनां कम्पश्चापि तस्यानुमाने
भवति लिङ्गम् । केचित्तु वायुं स्पृशामीत्यनुभवानुरोधात्
त्वाचप्रत्यक्षोपलब्धिर्वायुरिति मन्यन्ते । तत्रापरे त्वाच प्रत्यक्ष-
मपि रूपवतामेवेति वायौ रूपाभावान्न त्वाचप्रत्यक्षं तस्येत्या-
चक्षते । वायुं स्पृशामीति प्रतीतिस्तु स्पर्शेन वायुमनुमिनोमी-
त्यनुमितिरूपैवेति न प्रत्यक्षो वायुः ।

पूर्ववत्सोऽपि द्विविधः, नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणु-
रूपः । अनित्यः कार्यरूपः । सोऽपि त्रिधा शरीरमिन्द्रियं
विषयश्चेति । शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् । पार्थिवभागो-
पष्टम्भः समानः । इन्द्रियं स्पर्शव्यञ्जकं शरीरव्यापि त्वक् ।
विषयः प्राणादिर्महावायुपर्यन्तः । मेघादिप्रेरण-वारणादिसमर्थो
महावायुः । अन्तःशरीरे धातु-मल-रसादीनां प्रेरणहेतुः प्राणः ।
सं चैकोऽपि उपाधिभेदात्पञ्चधा । प्राणनात्प्राणो हृदये, अपनय-
नादपानो गुदे, समं नयनात्समानो नाभिमण्डले, उन्नयनादुदानः
कण्ठे, विविधं नयनाद् व्यानः सर्वशरीरे ।

शब्दगुणकमाकाशं विभु नित्यं च ।

शब्द एव विशेषगुण आकाशे । शब्दाश्रयतयैव हि सिद्ध्यत्या-
काशम् । तथाहि—शब्दो गुणः, तदाश्रयः किमपि द्रव्यं स्यात्

संयोगेवत् । नहि गुणो नाम द्रव्यानाश्रयः कश्चित् । नायं
स्पर्शवतां विशेषगुणः अकारणगुणपूर्वकत्वात् । दृष्टाः पृथिव्यादि-
विशेषगुणा रूपादयः कारणगुणपूर्वकाः । शब्दो न तथा । नापि
वायौ कारणगुणपूर्वक उत्पत्तुमर्हति, अयावद्द्रव्य-भावित्वात् ।
न च दिक्कालमनसां गुणो विशेषगुणत्वात् । नहि दिशि काले
मनसि वा कश्चिद् विशेषगुणस्तिष्ठति । नाप्यात्मनो विशेष-
गुणो बहिरिन्द्रिय-ग्राह्यत्वात् । नहि कोऽपि आत्मविशेषगुणो
बहिरिन्द्रियग्राह्यः । पारिशेष्यादाकाशं शब्दाश्रयो द्रव्यं
सिध्यति । अवकाशदानं चाकाशलिङ्गम् । तत एव निष्क्रमणं
प्रवेशनं च सम्भवति । नास्त्याकाशीयं शरीरम् । श्रोत्रमाका-
शीयमिन्द्रियम् । आकाशदेशः श्रोत्रम् । श्रोत्रोपलब्धिः शब्दः ।
विभु नित्यं चेदमाकाशम् ।

१. यथा संयोगो गुणस्तदाश्रयो द्रव्यं पृथिव्यादि तथेत्यर्थः ।
२. पृथिवी-जल-तेजो-वायूनाम् ।
३. 'कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते' इति तार्किक-नियमः । तथा च
कारणगुणः पूर्व = समवायिकारण यस्य स कारणगुणपूर्वकः, यथा
तन्तुरूपकारणकं पटरूपम् । कारणगुणपूर्वको न भवति सोऽकारण-
गुणपूर्वकः, शब्दश्च तथा, नहि आकाशकारणं तदवयवाद्यस्ति यद्-
गुणेनायं जनितः स्यात् ।
४. यस्य हि गुणस्य द्रव्यस्थिति-कालपर्यन्तं स्थितिः स यावद्द्रव्यभावी,
यथा पृथिवीगुणो गन्धः । शब्दस्तु न तथा, विद्यमानेऽपि स्वाश्रयी-
भूते द्रव्ये क्षणान्तरे विनश्यति यतः । ततोऽयावद्द्रव्यभावीगुणः
शब्दो न वायुगुणो भवितुमर्हति, वायुगुणानां यावद्द्रव्यभावित्वात् ।
५. कर्णशुष्कलो-देशावच्छिन्नमाकाशं श्रोत्रमित्यर्थः ।

परमपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमित्यादि-व्यवहारहेतुः कालः ।

परमपरम् = पुराणं नवीनं च, युगपच्चिरं क्षिप्रमिति प्रसिद्धम् । यमपेक्ष्य यस्योत्पत्तिरूपेण सूर्यपरिस्पन्देनान्तर्धीयते, तमपेक्ष्य सोऽपरः । अपरं चापेक्ष्यान्यः परः । तत्र यद् द्रव्यं परस्यापरस्य वा सूर्यपरिस्पन्देन सम्बन्धं घटयति तद् द्रव्यं कालः । स ह्येतत्सर्वं कलयति । तथा चायं युवा स्थविरोऽसौ, युगपदुत्पद्यन्ते धान्यबीजानि, चिरं जीव सौम्य, क्षिप्रं वाति वायुः, इदानीं घटस्तदानीं वृष्टिरित्याद्याः प्रत्ययाः सूर्यपरिस्पन्दं विषयीकुर्वन्ति । तत्र सूर्यपरिस्पन्देन युव-स्थविर-धान्य-बीजादीनां सम्बन्धः कश्चित्स्यादेव । नायं संयोगः सम्भवति, स्वाश्रय-तपन-संयोगि-संयोगरूप एव स्यादित्येतत्सम्बन्ध-घटकः कालः सिध्यति । स्वं = सूर्यपरिस्पन्दः, तदाश्रयः सूर्यः, तत्संयोगी कालः, तत्संयोगो युव-स्थविर-धान्यबीजादाविति । स चैको विभुर्नित्यश्च । उपाधिभेदात्तु क्षण-मुहूर्त्ताहोरात्र-मास-वर्षादि-व्यवहारविषयः । प्रथमक्षणे सूर्यपरिस्पन्दजन्य-विभाग-प्रागभावावच्छिन्नं कर्मैवोपाधिः । एवमुत्तरत्रापि कल्प्यताम् । मुहूर्त्तादिव्यवहारश्च तत्तत्क्षणकूटैरेव । सर्वत्रानित्येषु इदानीं जातस्तदानीं जात इति व्यवहारदर्शनात्सर्वेषामप्युत्पत्तिमतामयं साधारणो हेतुः ।

दूरान्तिकादि-व्यवहारहेतुर्दिक् ।

दैशिकं परत्वं दूरत्वम्, दैशिकमपरत्वं चान्तिकत्वम् । दूरमदः, अन्तिकमिदम्, इत्यत्र परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणं

१. एतत् = जगद्बस्तु, कलयति = परिवर्तयति ।

२. परिस्पन्दः क्रियाविशेषस्तेन धान्यबीजादीनां संयोगासम्भवात् ।

संयोगस्तदाश्रयतया दिक् सिध्यति । सा चैका विभ्वी नित्या च । उपाधिभेदात्तु भवति प्राच्यादि-व्यपदेशभाक् । यथा हि—
 पुरुषस्योदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, = प्राग्
 अस्यां सविता अञ्चतीति । तस्यैवोदयगिरिव्यवहिता प्रतीची, =
 प्रतीपम् अञ्चति सविता अस्यामिति । सुमेरुगिरिसन्निहिता
 तस्योदीची = ऊर्ध्वमञ्चति सविता अस्यामिति । सुमेरु-व्यवहिता
 च तस्यावाची = अवाग् अञ्चति सविता अस्यामिति ।

ज्ञानाधिकरणमात्मा ।

पश्यति चक्षुषा, शृणोति श्रोत्रेण, जिघ्रति घ्राणेन, स्वदते
 रसनेन, स्पृशति स्पर्शनेन, मनसा संकल्पयते मनुत चेति
 ज्ञाने करणानि इन्द्रियाणि आत्मा कर्ता । ततो जानाति इन्द्रियै-
 र्योऽर्थान् स आत्मा चेतनोऽधिष्ठाता च शरीरादीनाम्, चेतनो
 ह्यधितिष्ठति । एकैकविषयाणीन्द्रियाणि, न चक्षू रूपातिरिक्कं
 गृह्णाति, श्रोत्रं वा शब्दातिरिक्कम्, आत्मा सर्वविषयः सर्वं
 गृह्णाति, रूपदर्शी खल्वयं रसं गन्धं चापि गृह्णाति, यद् यत्करण-
 मुपादत्ते तेन तेन गृह्णाति । प्रतिसन्धत्ते च योऽहं चक्षुषा-
 ऽद्राक्षम्, सोऽहं स्पर्शनेन स्पृशामि । ततो नेन्द्रियाणां कर्तृत्वं
 चेतनत्वं वा ।

इन्द्रियान्तरविकाराच्च नेन्द्रियाणां चैतन्यम् ।

आम्नादिफले दृष्टे तद्रसानुस्मृतौ मुखे रमनेन्द्रियस्य
 रसगर्धिप्रवर्तितो जिह्वोदकसंप्लवो भवति सोऽयमिन्द्रियान्तर-
 विकारो नेन्द्रियचैतन्ये उपपद्यते, यतो नान्यदृष्टमन्यः स्मरति ।

१. “सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुत्तरतः स्थितः” ।

२. रसगर्धिः = रसग्रहणलालसा, तथा प्रवर्तितः । जिह्वायां उदकस्य
 संप्लवः = संचरणम् ।

करणानां सकर्तृकत्व-नियमाच्च ।

सर्वे हि करणं सकर्तृकं दृष्टं यथा कुठारादि, करणानि खल्विन्द्रियाणि, तस्मात्सकर्तृकाणि, ततस्तद्भिन्नश्चेतन आत्मा सिध्यति । किञ्चेन्द्रियाणां चैतन्ये तेषामुपघाते स्मृतिर्न स्यात्, नान्धः पूर्वदृष्टं स्मरेत्, वधिरो वा श्रुतपूर्वं शब्दम् ।

नापि चैतन्यं शरीरस्य मृतेषु व्यभिचारात् ।

यदि शरीरमेवात्मा चेतनं च स्यात् अथ मृतशरीरमपि चेतयेत्, जानीयाद् वा सर्वं विषयजातम् । नैव चेतयते, जानाति वा किञ्चित् ।

कृत-हानमकृताभ्यागमश्च प्रसज्येत ।

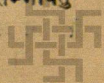
पूर्वजन्मसु येन शरीरेण कृतं हिंसादि नादो हिंसादिफलेन युज्यते । यच्चेह जन्मनि युज्यते न तेन कृतं तद्धिंसादि । मुक्त्यर्थो वा यत्नो व्यर्थः । शरीरस्यैव चैतन्ये कोऽन्यस्ततो मुमुक्षुर्नित्यः । तस्मान्न शरीरमात्मा चेतनं वा ।

ननु मनश्चेतनमात्मा च स्यात् ।

सर्वविषयमेकं नित्यं च तत् । तत आत्म-प्रतिपत्तिहेतु-र्नानाविषयग्रहणं प्रतिसन्धानम् इन्द्रियान्तरविकारश्च संभवति मनस्येव । तत्रोच्यते—ज्ञातुर्यथा बाह्यरूपादि-ज्ञानकरणं चक्षुरा-

१. उपघाते = विनाशे । तेषाम् इन्द्रियाणाम् ।

२. आत्मप्रतिपत्तिहेतुः = आत्मसाधको हेतुः । रूपादिनानाविषयग्रहणं चक्षुरादिद्वारा । प्रतिसन्धानम् = एककर्तृत्वेनानुभवनम्, योऽहं चक्षुषाऽद्राक्षं सोऽहं त्वचा स्पृशामीत्यादिरूपम् । इन्द्रियान्तर-विकारश्च पूर्वोक्तः । तदिदं सर्वं मनस एकत्वेन सम्भवितु-मर्हतीत्यर्थः ।

द्यस्ति—चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रति । एवमाभ्यन्तर-सुख-
दुःखादिज्ञानकरणमप्यपेक्ष्यते । येनायं सुखं दुःखं वा जानाति
मन्यते संकल्पयते च । तत्रेदमाभ्यन्तरं करणं मनः । तच्चापि
सकर्तृकमेव स्यात् करणत्वादिति तद्भिन्नः कर्ता आत्मा
सिध्यति । किञ्च मनसि ज्ञानसुखादिस्वीकारेऽप्रत्यक्षत्वं
तेषामापद्येत, मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य कारणत्वात् ।

आत्मा नित्यः ।

देहोत्पत्तेः प्राक् देहपातानन्तरं चेति सदाऽवतिष्ठते आत्मा ।
जातमात्रस्य हि कुमारस्य पूर्वाभ्यस्त-स्मृत्यनुबन्धात्स्तन्यपाने
दृश्यते प्रवृत्तिः । अस्मिन् जन्मन्यननुभूतेषु हर्ष-भय-शोकहेतुषू-
पस्थितेषु हर्ष-भय-शोकसंप्रतिपत्तिश्च । किञ्च सर्वस्यापि
जन्तोरियं भवति आत्माशीः—‘माँ न भूवं भूयासम्’ इति । जात-
मात्रस्य क्लृपेरपि मरणत्रासश्चानुमापयति पूर्व-पूर्वतरं जन्म,
यत्रायं परमदुःखदं मरणमनुभूतवान्, इह च पुनः स्मरंस्तत-
स्त्रस्यति ।

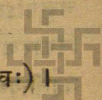
वीतराग-जन्मादर्शनाच्च ।

वीतरागस्य योगिनो न भवति पुनर्जन्म, ततोऽर्थादापद्यते
‘सरागो जायते’ इति । जायमानोऽयं रागानुविद्धो जायते ।
रागस्य हेतुः पूर्वानुभूत-विषयचिन्तनम् । पूर्वानुभवश्च विषयाणां

१. महत्त्वं षड्विधे प्रत्यक्षे हेतुरिति सिद्धान्तात् मानसप्रत्यक्षेऽपि महत्त्वं
हेतुः । आत्मनि ज्ञानसुखादिस्वीकारे तु आत्ममहत्त्वमादाय भवति
प्रत्यक्षं सुखादीनाम् ।

२. संप्रतिपत्तिः = उत्पत्तिः ।

३. न अभूवम् इति मा किन्तु भूयासमेव, (माङ्योगेऽडभाक्) ।

पूर्वजन्मनि, इति सिद्धमस्य पूर्वं जन्म । तत्राप्ययं रागानुविद्ध एव जात इति पूर्व-पूर्वतर-पूर्वतम-शरीरसम्बन्धादनादिरय-मात्मा सिध्यति । अनादेश्च भावस्य नाशायोगान्नित्यत्वं तस्य ।

चेष्टयाऽनुमीयते परत्र ।

स्वशरीरे त्वयमात्मा 'अहं सुखी' 'अहं दुःखी' इत्याद्यहं-प्रत्ययविषयो मानसप्रत्यक्षगम्यः । परकीय-शरीरे चायं चेष्टया-ऽनुमीयते । हिताऽहित-प्राप्ति-परिहार-फलकं शरीरं कर्म चेष्टा । चेतन-प्रयत्न-साध्यया चानेया व्यवस्थित-रथगत्या सारथि-रिवात्माऽनुमीयते ।

प्रतिशरीरं भिन्नश्चायं व्यवस्थातः ।

यद्यभिन्नः स्यात् नेयं व्यवस्था स्यात् सुखी दुःखी वा कश्चित् । विद्वान् जलमो वा कश्चिदिति ।

जीवेश्वरभेदाच्चापि नाना ।

आत्मा द्विविधो जीवात्मा परमात्मा च । परमात्मा ईश्वरः, क्लेशादिभिरपरामृष्टः, एको जगतः कर्ता, साम्यातिशय-विनि-मुक्तः, सर्वज्ञश्च । सर्वं हि कार्यं कर्तृजन्यं दृष्टं यथा घटादि । कार्यं च पृथिव्यादि, तदपि कर्तृजन्यमेव स्यात् । यश्चेदं सर्वं महाशक्तिर्जनयति स एवायमीश्वरः । तथा चागमः—'द्यावा-भूमी जनयन् देव एको विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इति ।

जीवाश्च सुखदुःखादिमन्तः शरीरसंयोग-वियोगधर्माणो-ऽनन्ताः । धर्मभेदात् शास्त्रप्रामाण्याच्च न जीवेश्वरयोरैक्यम् ।

१. हितप्राप्तिरहितपरिहारश्च फलं यस्य तादृशम् ।

२. अनया = चेष्टया ।

३. नास्ति तत्समः कश्चित्, नापि तदतिशयी वा, तस्मात् साम्याति-शयविनिमुक्तः ।

धर्मभेदः स्पष्टः । शास्त्रप्रमाणं च—

“द्वौ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-पस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ।”

क्षणिकविज्ञानमात्मेति बौद्धाः ।

नायमात्मा ज्ञानाधिकरणं किन्तु स्वयं विज्ञानमेवात्मा
लाघवात् । तच्च विज्ञानं क्षणिकं, सर्वं क्षणिकमिति नियमात् ।
तदेतच्चिन्त्यते—आत्मभूतमिदं विज्ञानं किं-विषयम्?, नहि
ज्ञानं च नाम निर्विषयं च स्यात् । सर्वविषयं किञ्चिद्-विषयं
वा?, सर्वविषयं चेत्सर्वः सर्वज्ञः स्यात् । यत्किञ्चिद्-विषयं
चेद् विनिगमकं नास्ति—घटविषय कुतो न पटविषयं,
पटविषयं कुतो न घटविषयमिति^१ ।

किञ्च क्षणिकविज्ञानं चेदात्मा स्मरणानुपपत्तिः स्यात्—
येन विज्ञानात्मना दृष्टो घटः कालान्तरे स नास्ति, अन्यो
विज्ञानात्मा, कथं स घटं स्मरेत् । नान्यदृष्टमन्यः स्मरति ।
अन्यथा देवदत्तदृष्टं यज्ञदत्तः स्मरेत्, न च स्मरति ।

नित्यविज्ञानमात्मेति वेदान्तिनः ।

विज्ञानमेवात्मा, तच्चेदं विज्ञानं नित्यम् । तथा च श्रुतिः

१. सर्वज्ञ ईश्वरः, अल्पज्ञा जीवाः ।

२. द्वौ सुपर्णौ=सुपतनौ पक्षिरूपौ सयुजौ सहयोगिनौ सखायौ सखि-
भूतौ (सर्वत्र ओङः डा वैदिकः) । समानं वृक्षम् एकमेव शरीररूपं
वृक्षं परिपस्वजाते समाश्रितवन्तौ, जीव ईश्वरश्च । तयोरन्यो
जीवस्तदभिमानो सन् पिप्पलं सुखदुःखरूपं फलं स्वादु अस्वादु वा
अस्ति=भुङ्क्ते । अन्यः=ईश्वरः अनश्नन् अभुञ्जानः साक्षिरूपतया
केवलम् अभिचाकशीति=पश्यति ।

३. इत्यत्रैकतर-पक्षसाधिका युक्तिर्विनिगमकं तच्चास्तीत्यर्थः ।

‘अविनाशी वा अरे अयमात्मा’ “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति च । आत्मा ब्रह्मेति नार्थान्तरं
तत्र । अन्यत्रोक्तो जीवब्रह्मादिभेदस्तूपाधिकृत एव । एकमेवा-
द्वितीयं विज्ञानानन्दस्वरूपं हि तदिति तेषामाशयः ।

तत्रेदं विचार्यते—विज्ञानात्मनो नित्यस्यापि सविषयत्वं
पूर्ववत्पराहतमेव । निर्विषयस्य च ज्ञानत्वे एव नास्ति प्रमाणम् ।
निरुक्ता श्रुतिश्च विज्ञानपदेन विज्ञानाश्रयमेवाभिधत्ते । उत्तरत्र
आनन्दमिति नपुंसकत्वानुरोधात् । अयमभिसन्धिः—आङ्-
पूर्वान्नन्दतेर्घञि ‘आनन्दः’ ‘घञवन्ताः पुंसि’ इत्यनुशासना-
त्पुंल्लिङ्गः, अजहल्लिङ्गश्च सः । अत्र च अर्शआदित्वान्मत्वर्थी-
योऽच् प्रत्ययः, ब्रह्म-विशेषणम् आनन्दवदित्यर्थः । अन्यथा
पुंल्लिङ्गः स्यात् । एवं विज्ञानमित्यस्यापि विज्ञानाश्रय एवार्थः ।
‘ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती’ति श्रुतेश्च । वेदनविषयो वेदनस्वरूप
एवेति व्याघातः । ब्रह्मैवेत्यस्य च ब्रह्मसारूप्यमापद्यते इत्यर्थः,
नत्वभेदः इति ।

चेतनः पुरुषः पद्मपलाशवान्निर्लेपो न कर्तेति साङ्ख्याः ।

पुरुषः = आत्मा, चेतनः, शुद्धः = कृति-सुख-दुःखादि-सम्पर्क-
रहितः । अतो नासौ कर्ता । नाप्युपादानकारणं जगतः कार्य-

१. वेदान्निमते इत्यर्थः ।

२. “द्वा सुपर्णा.....” इत्यादावुक्तः ।

३. शरीराभिमानित्वाद्युपाधिकृत एवेति ।

४. पूर्वोक्ता श्रुतिः “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” ।

५. असौ आत्मा कृत्यादिराहित्यादेव न कर्ता ।

SKC
SANS
181-43
SAS

कारणयोरभेदात् कार्यनाशे तस्यापि विनाश-प्रसङ्गात् । प्रकृतिः कर्त्री । सा जडापि चेतनप्रतिविम्बेन भवति चेतनेव । तस्या एव परिणामा बुद्ध्यादयः सन्तीति तेषां सिद्धान्तः ।

परीक्ष्यमाणं चेदं नास्खलितमवतिष्ठते तथाहि—यदि प्रकृतिः कर्त्री पुरुषश्चेतनोऽसङ्गस्तदा कथं जडा कर्त्री, चेतनोऽहं करोमीति चैतन्यकर्तृत्वयोः सामानाधिकरण्य-प्रत्ययश्च कथं संगच्छेत । चैतन्यांशे प्रकृतौ भ्रान्तोऽयं प्रत्यय इति चेत्कर्तृत्वांशेऽपि भ्रान्त एव स प्रत्ययः किन्न स्यात् । तस्मात् यश्चेतनः स एव कर्ता इत्येव न्यायसङ्गतम् ।

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् ।

आत्मायं विभुर्व्यापकः ! बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्ना धर्माधर्मौ भावनाख्यः संस्कारः सङ्ख्यादिपञ्चकं चेति चतुर्दश-गुणा आत्मनि वर्तन्ते । बुद्धिर्ज्ञानं ततो जानातीत्युच्यते, सुख-दुःखे चात्मवृत्तिनी प्रत्यक्षे । इच्छति द्वेष्टि चेति इच्छाद्वेषा-वात्मनि सिध्यतः, प्रयत्नः=प्रवृत्ति-निवृत्तिरूपः, येनायं प्रवर्तते निवर्तते वा । धर्माऽधर्मौ च पुण्यपापकर्मजन्यावात्मवृत्ती, याभ्यामयं तत्फलभूतं सुखं दुःखं च भुङ्क्ते । भावनाख्यः संस्कारः स्मृतिहेतुस्तेनायं पूर्वानुभूतं स्मरति । सङ्ख्या एकत्वादिका, परिमाणं परममहत्, पृथक्त्व-संयोग-विभागाश्च प्रसिद्धा एव ।

आत्मेन्द्रियादिसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् । सुखाद्युपलब्ध्या च तत्सिद्धिः ।

आत्मन इन्द्रियैस्तेषांचार्थैः सन्निकर्षे सत्यपि न युगप-

१. उपादानकारणत्वे कारणकार्ययोः साङ्ख्यमतेऽभेदात् कार्यनाशे कार्य-रूपत्वेन कारणस्यापि नाशः प्रसज्येत ।
२. नहि कश्चिद् जडोऽचेतनः कर्ता भवितुमर्हति ।
३. प्रकृतौ जायमानोऽयं प्रत्ययश्चैतन्यांशे भ्रान्तः इत्यर्थः ।

दुत्पद्यन्ते ज्ञानानि चाक्षुष-रासन-श्रावणादीनि । क्रमशस्तु ज्ञानोत्पत्तिरेकैकेन्द्रिय-निमित्ता । तेनानुमीयते—अस्ति किञ्चिन्निमित्तान्तरं यस्याऽसन्निधानाच्चोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधानाच्चोत्पद्यते । सोऽयं ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् । तदिदं मनो येनेन्द्रियेण सन्निकृष्यते तदिन्द्रियनिमित्तमेवोत्पद्यते ज्ञानं नान्येन्द्रियनिमित्तमिति मनःसिद्धिः ।

सुखाद्युपलब्धिसाधनं चेदम्, तथाहि—यद् येन न गृह्यते इन्द्रियान्तरं तस्य ग्राहकं भवति, यथा चक्षुषा रसो न गृह्यते इति रसग्रहणाय इन्द्रियान्तरं रसनम् । चक्षूरसनाभ्यां गन्धो न गृह्यते तदर्थमिन्द्रियान्तरं घ्राणम् । तैश्च स्पर्शः शब्दो वा न गृह्यते इति तदर्थं त्वक् श्रोत्रं वा इन्द्रियान्तरमस्ति । एवं चक्षुरादिभिर्बाह्येन्द्रियैः सुखादयो न गृह्यन्ते इति तदर्थं करणान्तर-मन्तरिन्द्रियं मनः । अन्यथाऽन्येषामपि प्रत्याख्यानप्रसङ्गः । सुखदुःखादीनां तु सर्वेषामान्तरिक-विषयाणामेकेनैवेन्द्रियेण मनसोपलब्धिर्भवतीति न तत्र करणान्तर-प्रसङ्गः ।

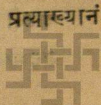
अणुपरिमाणं चेदम् ।

ज्ञानाऽयौगपद्यादेव मनोऽणुपरिमाणम् । यदि विभु स्यात्, युगपत्सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धः स्यात्, ततश्च युगपद् ज्ञानानि स्युः । न च भवन्ति । ततोऽणुपरिमाणं मनः । क्वचिद् ज्ञान-यौगपद्यप्रतीतिस्तु मनसोऽतिलाघवाद् उत्पलपत्र-शत-व्यति-भेदवद् अलात-चक्र-दर्शनवच्च भ्रान्तैव ।

अथ गुणाः पूर्वमुद्दिष्टाः ।

लक्षणं परीक्षा च सम्प्रति क्रमप्राप्तानां गुणानामुच्यते ।

१. पूर्वोक्तोपपत्त्यस्वीकारे । अन्येषाम् = घ्राणादीन्द्रियाणां प्रत्याख्यानं प्रसज्येत ।

द्रव्याश्रितास्ते, नहि गुणो नाम द्रव्यानाश्रितः कश्चित् । निर्गुणा
निष्क्रियाश्च, गुणे गुणः कश्चिन्न तिष्ठति, क्रिया वा काचित्
कचिद् गुणे । सङ्ख्यातस्ते चतुर्विंशतिः पूर्वमुद्दिष्टाः । तेषु
षोडश विशेषगुणाः, अन्ये सामान्यगुणा अष्टौ । अत्र श्लोकौ—

“रूपं रसस्तथा गन्धः स्पर्शः सांसिद्धिको द्रवः ।
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नश्च भावना ॥
धर्माऽधर्मौ स्नेहशब्दावमी वैशेषिका गुणाः ।
अन्ये गुणास्तु सामान्या विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ॥”

अन्योऽपि विशेषः ।

अपाकजा रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा अपाकजं द्रवत्वं स्नेह-वेगौ
गुरुत्वमेकपृथक्त्व परिमाणं स्थितिस्थापकाख्यः संस्कारश्चेति
कारणगुणपूर्वका गुणाः । बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्मा-
धर्म-भावना-शब्दाः पाकजाश्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा अकारण-
गुणपूर्वकाः । कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते ते कारणगुण-
पूर्वकाः, अन्येऽकारणगुणपूर्वकाः । संयोग-विभागौ वेगश्चेति
त्रयः कर्मजा गुणाः । संयोगविभागौ बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-
प्रयत्न-धर्माऽधर्माः शब्दश्चेत्यव्याप्यवृत्तयो गुणाः । स्वात्यन्ता-
भाव-समानाधिकरणोऽव्याप्यवृत्तिः ।

कति के किं-किं-द्रव्यवृत्तयश्चेत्युच्यते ।

रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-

१. स्वस्यात्यन्ताभावेन समानम् अधिकरणं यस्य स इत्यर्थः । यथा—
शब्दो यदा किञ्चिद्देशावच्छेदेनाकाशे तिष्ठति तदान्यदेशावच्छेदेन
तदभावोऽप्याकाशेऽस्ति । एवमन्ये ।

परत्वापरत्वानि गुरुत्व-द्रवत्व वेगाश्चेति पृथिव्यां चतुर्दश ।

गन्धहीनाः स्नेहयुताश्चेते एव चतुर्दश जले ।

रूप-स्पर्श-सङ्ख्या - परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वा-
परत्वानि वेगो द्रवत्वं चेत्येकादश तेजसो गुणाः ।

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारश्चेति नव वायुगताः गुणाः ।

सङ्ख्यादि पञ्चकं शब्दश्चेति षडाकाशे ।

सङ्ख्यादि पञ्चकं काले दिशि च ।

बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-यत्न-धर्माऽधर्माः सङ्ख्यादिपञ्चकं
भावनाख्यः संस्कारश्चेति चतुर्दशात्मनि ।

सङ्ख्यादि पञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नश्चेतीश्वरेऽष्टौ ।

सङ्ख्यादि पञ्चकं परत्वाऽपरत्वे वेगाश्चेत्यष्टौ मनसि, इति ।

अथ प्रत्येकलक्षणं परीक्षा च—

चक्षुर्ग्राह्यो गुणो रूपम् ।

रूपं गुणश्चक्षुषैव गृह्यते । चक्षुर्ग्राह्योऽपि संयोगादिस्त्व-
चापि गृह्यते इति न चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणः, चक्षुर्मात्रग्राह्यमपि
रूपत्वं रूपाभावो वा न गुणः । रूपं हि चक्षुर्मात्रग्राह्यं गुणश्चेति ।
किञ्च लक्षणे गुणशब्दो विशेषगुणपरस्तेन प्रभाघटसंयोगस्य
चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणत्वेऽपि विशेषगुणत्वाभावान्न दोषः । द्रव्य-
गुण-कर्मणां सामान्यस्य च चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । तत-
श्चक्षुषः सहकारि । नारूपं चक्षुर्ग्राह्यं किञ्चित् ।

शुक्लादिकमनेकधा ।

शुक्ल नील-पीत-रक्त-हरित-ऋपिश-चित्रभेदात्सप्तविधं रूपम् ।
तद्विशेष-परिज्ञानं च लोके प्रख्यातम् । अथ चित्रे विवादः—

एकद्रव्याश्रितं शुक्लाद्येव चित्रं कथं तद्रूपान्तरं स्यात् ।
 उच्यते—शुक्ल-नील-पीताद्यवयवैरारब्धोऽवयवी पटादिर्नास्ति
 नीरूपस्तथा सति न स्यात्तस्य प्रत्यक्षम् । शुक्ल-नील-पीतादि-
 कमेव तत्र तत्रोत्पन्नमिति न साम्प्रतम् । रूपं हि व्याप्यवृत्ति-
 गुण इति पीताद्यवच्छेदेनापि शुक्लादय उपलभ्येरन् । न चैवो-
 पलभ्यन्ते । अव्याप्यवृत्तितयोत्पद्यन्तां ते इति व्याहृतं वचः, स्वभा-
 वतस्ते व्याप्यवृत्तयो यतः । न हि स्वभावमपहाय वर्तते भावः ।
 ततो नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयमेव रूपमारभ्यते ।
 तदेव चित्रमुच्यते । ततश्चैव एकं चित्रमित्युपपद्यते प्रतीतिः ।

पृथिवीजलतेजोवृत्ति, उद्भूतमनुद्भूतं च ।

पृथिव्यां सप्तविधम् । अभास्वरशुक्लं जले, भास्वरशुक्लं
 तेजसि । कालिन्दीजले नीलत्वोपलब्धिराश्रयौपाधिकी भ्रान्ति-
 रुक्ता । आकाशे दूरत्वनिमित्ता नीलिमोपब्धिरपि भ्रान्तिः ।
 उद्भूतमुत्कटं गृह्यते चक्षुषा । अनुद्भूतमनुत्कटं न गृह्यते ।
 रूपं नित्यमनित्यं च । जल-तेजः-परमाणुषु नित्यम् । पृथिवी-
 परमाणुषु पाकपरिवर्त्ति, ततोऽनित्यम् । घटपटादौ चानित्यम् ।
 कारण-गुणपूर्वकमुत्पद्यते । आश्रयनाशाच्च नश्यति ।

रसनाग्राह्यो गुणो रसः ।

रासनप्रत्यक्षविषयो जीवन-पुष्टि-बलारोग्यनिमित्तं चायं
 गुणः । पृथिवी-जलवृत्तिः । सोऽयं मधुराम्ल-लवण-कटु-तिक्त-
 कषायभेदात् षड्विधः । मधुरः शर्करादौ, आम्लः आम्र-जम्बीर-
 फलादौ, लवणः सन्ध्यादौ, कटुर्मरिचादौ, तिक्तो निम्बादौ ।
 पृथिव्यां षड्विधो जले मधुर एवेत्युक्तम् । रूपवन्नित्यो-

ऽनित्यश्च । जलीय-परमाणुषु नित्योऽन्यत्र सर्वोऽनित्यः ।
पृथिवी-परमाणुषु पाकात्परिवर्तते ततः सोऽप्यनित्यः ।

प्राणग्राह्यो गुणो गन्धः पृथिवीमात्रवृत्तिः ।

सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः । जले तु पृथिव्याश्रयेणैव
गन्धप्रतीतिः क्वचित् । वायौ चापि तथा । सर्वो गन्धो-
ऽनित्यः । पार्थिव-परमाणुष्वपि पाक-परिवर्त्ती । अन्यत्राश्रय-
नाशाद् विनश्यति ।

त्वग्निन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः ।

मात्रपदेन सङ्ख्यादौ नातिव्याप्तिः, ते चक्षुषापि गृह्यन्ते,
नायं तथा । केवलं त्वच्चैव गृह्यतेऽयम् । ग्राह्यत्वं=प्रत्यक्ष-
विषयत्वम् । त्रिविधः स्पर्शः शीत उष्णोऽनुष्णाशीतश्च । पृथिवी-
जल-तेजो-वायुवृत्तिः । तत्र शीतो जले, उष्णस्तेजसि, अनुष्णा-
शीतः पृथिवीवाय्वोः । नित्योऽनित्यश्च । पृथिव्यां पाकजो-
ऽनित्यश्च । अन्यत्रापाकजो नित्यगतो नित्योऽनित्यगतो-
ऽनित्यश्च स्पर्शन-प्रत्यक्षे हेतुश्च ।

एकत्वादिव्यवहारहेतुः सङ्ख्या ।

एकोऽयं घटः, द्वौ शरावौ, त्रीणि फलानि, इत्यादिव्यवहार-
हेतुर्गुणः सङ्ख्या, एकत्वं द्वित्वं त्रित्वमित्यादिरूपा परार्थ-
पर्यन्ता । नवद्रव्यवृत्तिः । एकत्वं नित्यगतं नित्यमनित्यगत-
मनित्यम् । द्वित्वादयश्च सर्वेऽपेक्षाबुद्धिजन्या अनित्याः ।
अनेकेषु 'अयमेकोऽयमेकः' इत्याकारा बुद्धिरपेक्षाबुद्धिः । अपेक्षा-
बुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां, तत एवोत्पन्नत्वात् ।

परिमाणं मानव्यवहारकारणम् ।

इदं महद् इदं चाण्डु इत्यादिमानव्यवहाराऽसाधारणकारणं

परिमाणम् । नवद्रव्यवृत्ति । अणु, महत्, दीर्घं, ह्रस्वं चेति चतुर्धा । अणुपरिमाणस्यैव पारिभाषिकी संज्ञा पारिमाण्डल्यमिति । तदपि द्विधा अणु, परमाणु च । अणु परिमाणं द्व्यणुकेऽनित्यं च । परमाणुपरिमाणं परमाणुषु नित्यं च । महत्परिमाणं चापि द्विधा महत्, परममहच्च । महत् परिमाणं त्रसरेणोरारभ्य घटादिषु सर्वत्र, अनित्यं च । परममहत्परिमाणम् आकाश-काल-दिगात्मवृत्ति नित्यं च । कचिच्च बिल्वामलकादिषु महत्स्वपि महत्त्वप्रकर्षाऽपकर्षमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः, आमलकमिदमणु बिल्वमिदमणिवति च । दीर्घत्वं लम्बता, ह्रस्वत्वं तत्प्रतियोगि खर्वत्वम् । जन्य-महदणु-समानाधिकरणे उभे अनित्ये इत्येके । परिमाणे एव ते न भवत इत्यपरे । तयोः परिमाणत्वे महत्सु दीर्घमानीयतामिति वन्महत्सु वर्तुलं त्रिकोणं वाऽऽनीयतामित्यादि निर्धारणाद् वर्तुलत्व-त्रिकोणत्वादीनामपि पृथक् परिमाणत्वापत्तिः स्यादित्याशयस्तेषाम् ।

सङ्ख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ।

अनित्यपरिमाणस्य त्रीणि निमित्तानि, सङ्ख्या परिमाणं प्रचयश्चेति । द्व्यणुकपरिमाणे त्रसरेणुपरिमाणे च सङ्ख्या निमित्तम् । सङ्ख्याजन्यं तदिति भावः । कारणपरिमाणजन्यं कुतो न तत्स्यात् ? , द्व्यणुकपरिमाणजन्यं यदि त्रसरेणुपरिमाणं, परमाणुपरिमाणजन्यं च द्व्यणुकपरिमाणं भवेत् तदा कारणपरिमाण-समानजातीयमुत्कृष्टं च भवेत् । न चास्ति तथा । द्व्यणुकपरिमाणं परमाणुपरिमाणान्नोत्कृष्टम् । अणोरुत्कृष्टमणुतरं

१. परितो मण्डलं = वर्तुलं परिमण्डलं परमाणुद्व्यणुको वा तयोर्भावः परिमाणरूपः पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणमुच्यते ।

२. वामनत्वम् ।

३. दीर्घत्व-ह्रस्वत्वे ।

महतो महत्तरं यथा । त्रसरेणु-परिमाणं च न द्व्यणुक-परिमाण-
सजातीयं, तद्वि महत्, द्व्यणुकस्य चाणु । परिमाणस्य हि
स्वसमान-जातीयोत्कृष्ट-परिमाण-जनकत्वं नियमः । अतः परिमाण-
निष्ठा द्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य कारणम् । द्व्यणुकनिष्ठा
त्रित्वसङ्ख्या च त्रसरेणु-परिमाणस्य कारणम् ।

घटादि-परिमाणं च कपालादि-परिमाण-जन्यमिति परिमाण-
जन्यं परिमाणं तत् । प्रचयजन्यं परिमाणं च तूलादौ । प्रचयः
शिथिल-संयोगः, तत्कारणीभूता क्रिया पिञ्जनमित्युच्यते ।
सर्वत्राश्रयनाशात् परिमाणं विनश्यति ।

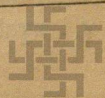
पृथग्व्यवहाराऽसाधारण-कारणं पृथक्त्वम् ।

इदमस्मात्पृथक् पदार्थान्तरमिति व्यवहारस्य यदसाधारणं
कारणं तत्पृथक्त्वम् । तन्नित्यमनित्यं चेति द्विधा । नित्यगतं
नित्यमनित्यगतमनित्यं सङ्ख्यावत् । इदमस्मात्पृथगिति प्रतीति-
रन्योन्याभाव एव किन्न स्यात्, न स्यात्पृथक्त्वं गुणान्तरमिति ।
नेदं साम्प्रतम्—‘इदमिदं न भवती’त्यन्योन्याभावाद् विलक्षणा
खल्वियं प्रतीतिः “इदमस्मात्पृथगिति” । न शब्दवैलक्षण्यमेव,
अस्ति खल्वर्थवैलक्षण्यमपि । अन्यथा ‘घटात्पृथक् पट’ इति-
वत् ‘घटो न पट’ इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् । सोऽयं नञर्थ-
ऽन्योऽन्याभावतो भिन्नो यदर्थयोगे पञ्चमी भवति । ततो न
पृथक्त्वमन्योऽन्याभाव एवेति ।

अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः ।

पृथक्सिद्धयोरप्राप्तयोर्या प्राप्तिः स संयोगः । अयं त्रि-
विधः—अन्यतरक्रियाजन्य उभयक्रियाजन्यः संयोगजन्यश्च

१. तूलं = कार्पासम् ।

संयोगः । पक्षि-पर्वतसंयोग आद्यः, अन्यतरस्य पक्षिण एव क्रियया जन्यते सः । अभिमुखं प्रसर्पतो द्वयोर्मेषयो र्य संयोगः स द्वितीय उभय-क्रियाजन्यः । हस्त-तरुसंयोगाच्छरीर-तरु-संयोगस्तृतीयः संयोगजः संयोगः । अन्यथापि द्विधा संयोगः—अभिघातो नोदनं चेति । अभिघातः शब्दहेतुर्यथा हस्तस्य दण्डादीनां वा सवेगमाघाते । शब्दाऽहेतुर्द्वितीयो नोदनाख्यः संयोगो हस्त-दण्डादीनां शनैर्निधाने ।

अथापि केचिद् विभूतान् आकाश-कालादीनामपि संयोग-माहुर्नित्यश्चासौ संयोग इति चाचक्षते । किन्तु तेषां पृथक्-सिद्धताऽभावाच्च संयोग इत्येव साम्प्रतम्, पृथक्सिद्धयो-रप्राप्तयोर्याप्राप्तिः स संयोग इति संयोग-लक्षणात् । ततो नास्ति नित्यः कश्चित्संयोगः । अवयवाऽवयविनोः कपाल-घटयोस्तन्तु-पटयोर्वा न संयोगस्तयोर्युतसिद्धत्वात् । तथा चोच्यते—युत-सिद्धयोः संश्लेषः संयोगः, अयुतसिद्धयोश्च समवायः ।

प्राप्ति-पूर्विका अप्राप्तिर्विभागः ।

तत एवायं संयोगनाशको गुणः । विभक्त-प्रत्ययकारणं च । संयोगवद्विभागोऽपि त्रिधा—अन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च विभाग इति । पक्षि-पर्वत-विभाग आद्यः, पक्षिण्येव यतः कर्म । द्वयोर्मेषयोरपसर्पणे द्वितीय उभयकर्मजः । हस्त-तरु-विभागच्छरीर-तरु-विभागस्तृतीयो विभागजो विभागः । यथा विभागेन संयोगो नश्यति, तथा पुनःसंयोगेन विभागो नश्यति । आश्रय-नाशात्तुभय-नाशो भवत्येव ।

१. प्रकारान्तरेणापीत्यर्थः ।

२. अयुतसिद्धत्वात् = अपृथक्सिद्धत्वात् ।

३. युतसिद्धयोः = पृथक्सिद्धयोः ।

४. अयुतसिद्धयोः = अपृथक्सिद्धयोरित्यर्थः ।

परापर-व्यवहारहेतू परत्वाऽपरत्वे ।

अयमस्मात्परोऽयं चापर इत्यात्मक-व्यवहारहेतुः परत्वम-
परत्वं च मूर्त्त-द्रव्यवृत्तिः । तदुभयमिदं द्विविधं—दिक्कृतम्
कालकृतं च । तत्र दिग्-विशेष-प्रत्यायकं दिक्कृतम् । एकस्यां
दिश्यवस्थितयोर्द्वयोर्मूर्तद्रव्ययो र्यस्य द्रष्टुर्यदपेक्षया यद्
दूरस्थं तत्र परत्वम् । यच्च समीपस्थं तत्रापरत्वम् । कालकृतं च
वयोभेद-प्रत्यायकम्, अपेक्षा-निमित्तं च । युवानमपेक्ष्य स्थविरः
परः, अपरश्च युवा स्थविरमपेक्ष्य । कालकृत-परत्वमपरत्वमेव
ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं चोच्यते । दिवाकर-परिस्पन्द-भूयस्त्वाऽल्पत्व-
ज्ञानकृता चात्राऽपेक्षा । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशः सर्वेषां-
परत्वाऽपरत्वानाम् ।

आद्य-पतनाऽसमवायि-कारणं गुरुत्वम् ।

पृथिवी-जलवृत्तिः । अतीन्द्रियं च । नित्यमनित्यमिति द्विधा-
नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् । “वायौ चापि गुरुत्वमस्ति”
इति नवीना विज्ञानिनः, रवर-कन्दुकादौ वायुपूरणे कृते गुरुत्वानु-
भवानुरोधादिति तेषां हेतुवचनम् । वायुगत-पार्थिवपरमाणु-
गुरुत्वमेव तत्रानुभूयते न वायौ गुरुत्वमिति प्राचीनानुयायिनः ।

आद्य-स्यन्दनाऽसमवायि-कारणं द्रवत्वम् ।

पृथिवी-जल-तेजोवृत्तिः । सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति द्विवि-
धम् । सांसिद्धिकं स्वाभाविकं जलमात्रवृत्तिः । निमित्तविशेषाज्जातं
नैमित्तिकं पृथिवी-तेजसोः, यथाऽग्निसंयोगाद् घृतादौ पृथिव्यां,
सुवर्णादिरूपे तेजसि च । द्रवत्वमिदं जलीयपरमाणुषु नित्यमन्यत्र
सर्वत्राऽनित्यम् । स्नेहसहितं संग्रहेऽपि हेतुर्यथा सक्नुकादौ ।

१. वयः = अवस्था, युव-स्थविरत्वादिका ।

२. दिक्कृतं चाप्यपेक्षा-निमित्तम् ।

चूर्णादि-पिण्डीभाव-हेतुर्गुणः स्नेहः ।

जलमात्रवृत्तिः । घृत-तैलादिरूपायां पृथिव्यामपि स्नेहो जलस्यैव, तत्र तस्य दहनानुकूल्यं चापि तत्प्रकर्षादेव । अपकृष्ट-स्नेहश्च प्रत्युत दहनस्य प्रतिकूलः, अत एवापकृष्टस्नेहं जलं वह्निं शमयति । नित्योऽनित्यश्च, नित्यगतो नित्योऽनित्यगतो-ऽनित्यः ।

श्रोत्र-ग्राह्यो गुणः शब्दः ।

आकाशेऽव्याप्यवृत्तिः शब्दः । यदा किञ्चिदवच्छेदेनाकाशे उत्पद्यते शब्दस्तदाऽन्यावच्छेदेन शब्दाभावोऽपि वर्तते आकाशे, ततोऽव्याप्यवृत्तिः । शब्दो द्विधा—ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । ध्वन्यात्मको भेर्यादौ, वर्णात्मकोऽकार-ककारादिः संस्कृत-प्राकृत-भाषादिरूपः ! सर्वः शब्दोऽनित्यः, अन्तःप्रेरितवायु-कण्ठादि-संयोगजन्यो वर्णात्मा, भेरी-दण्ड-संयोगादिजन्यो-ध्वन्यात्मा । क्षणिकश्च, उत्तरशब्दात्पूर्वो नश्यति, श्रोत्रोत्पन्नश्च गृह्यते । सेयमस्योत्पत्तिर्वीचि-तरङ्गसन्तानवत् कदम्बगोलक-वद् वा । वीचिभ्यस्तरङ्गास्तरङ्गेभ्यो वीचयस्तद्वत्पूर्वशब्दादुत्तरः शब्द इति शब्दसन्तानः । यथा वा कदम्बपुष्प-गोलके दशदिक्षु पत्र-परम्परा तद्वच्छब्दादशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते, ततश्चान्ये-दशेति परम्परा । श्रोत्रदेशे उत्पन्नो गृह्यते इत्युक्तम् । एवमुत्पाद-विनाश-शालितया अनित्यः शब्दः । तथा च भवति प्रतीतिः—‘उत्पन्नः कः’ ‘विनष्टः खः’ इति च । ‘सोऽयं कः’ ‘सोऽयं खः’ इत्यादिवुद्ध्यस्तु साजात्य-विषयास्तदेवौषधमित्यादिवत्; न तस्य नित्यत्वं साधयितुमीशते ।

१. स्वात्यन्ताभाव-समानाधिकरणोऽव्याप्यवृत्तिः ।

अत्रान्ये एतदनित्य-शब्दव्यङ्ग्यं सूक्ष्ममेकं स्फोटाख्यं शब्दं मन्यन्ते, अनित्य-शब्दाभिव्यक्ताद् यतोऽर्थः प्रतीयते, अन्यथा वर्णानामुत्पत्तिक्रमेण क्रमशो विनाशे कथं पदार्थो वा वाक्यार्थो वा अवबुद्धयेत । सोऽयं स्फोटाख्यो नित्यः शब्दोऽवश्यमभ्युपेय इति तेषामाशयः । तन्न, पूर्वपूर्व-वर्णानुभवैः संस्कारा जन्यन्ते, तत्सहितेन च चरम-वर्ण-विज्ञानेन स्मृत्यारूढानि पदान्येव सङ्केत-बलेनार्थान् बोधयिष्यन्तीति नार्थः स्फोटेन ।

बुद्धिर्ज्ञानम्, आत्मगुणः, सर्व-व्यवहारहेतुश्च ।

मनसा इतरैश्चेन्द्रियैर्जानाति चेतन आत्मा सर्वमिति बुद्धि-र्ज्ञानमात्मगुणः । पूर्वं जानाति अथ व्यवहरतीति ज्ञानपूर्वकाः सर्वे व्यवहाराः प्रवर्तन्ते, ततः सर्व-व्यवहारहेतुत्वं बुद्धेः । स्मृति-रनुभूतिश्चेति द्विविधा बुद्धिः ।

संस्कारमात्र-जन्यं ज्ञानं स्मृतिः ।

स्मृतौ पूर्वानुभवः कारणम् । यदनुभवति तदेव स्मरति, अननुभूतं न स्मरन् दृष्टः कश्चित् । अनुभवात्संस्कारः संस्काराच्चोद्बुद्धात्स्मृतिरिति संस्कारोऽसाधारण-कारणं स्मृतेः । अनुभवस्तूत्पद्य तदैव क्षणान्तरे विनष्टः कथं कालान्तरे स्मृतिं जनयेदिति, तज्जनितः संस्कार आत्मनि स्थितः कुतोऽपि हेतोरुद्बुद्धः स्मृतिं जनयति । प्रणिधान-सादृश्य-सम्बन्धादयश्च संस्कारस्योद्बोधका इति तेऽपि स्मृतिहेतव उच्यन्ते । प्रणिधानात्—स्मरणेच्छया मनस एकाग्रीकरणं प्रणिधानं तेन संस्कारोद्बोधः । सादृश्याच्च—यथा देवदत्त-चित्रदर्शनेनोद्बुद्धसंस्कारो मैत्रो देवदत्तं स्मरति । सम्बन्धात्—अन्तेवासि-

सम्बन्धाद् गुरुं स्मरति, पित्रा वा पुत्रम् । संस्कार-मान्धात्स्मृ-
तिमान्धम् । संस्कार-नाशाच्च स्मृत्यभावः ।

तथा स्वप्नः ।

यथैव पूर्वसंस्कारात्स्मृतिरूपपद्यते तथा स्वप्नोऽपि । कः
पुनरत्र विशेषः ? निद्रादोष इति गृहाण । त्रिधा स्वप्नः—संस्कार-
पाटवाद्, धातुदोषाद् अदृष्टाच्च । तत्र संस्कारपाटवात् कामी
क्रुद्धो वा यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति तामेव कामिनीं शत्रुं
वा स्वकीयं स्वप्ने पश्यति । धातूनां वात-पित्त-श्लेष्मणां दोषा-
त्खल्वपि स्वप्नो भवति । वातदोषादयं सुप्त आकाशे विचरति
वसुन्धरां पर्यटति, सिंहादिभ्यो वा हिंस्रजन्तुभ्यो बिभेति ।
पित्तदोषात्प्रविशत्यग्निम्, आलिङ्गति ज्वालाम्, काञ्चन-पर्वतं
विद्युत्स्फुरणादिकं चोपलभते । श्लेष्मदोषाच्चद्यां सन्तरति, समुद्रं
पश्यति धारासम्पातं राजतं वा शिलोच्चयम् ।

अदृष्टाच्च धर्माधर्मरूपात् स्वयमनुभूतेष्वननुभूतेषु च प्रसि-
द्धाऽप्रसिद्धेषु शुभाऽशुभावेदकं गजारोहण-च्छत्रलाभादिकं
तैलाभ्यङ्ग-खरारोहणादिकं च पश्यति । सर्वत्र संस्कारः कारणं,
न हि जन्मान्धः स्वप्ने रूपं रूपवतो वा पदार्थान् पश्यति ।
स्वप्नोऽयं न स्मृतिः, किन्तु संस्कारजन्यतया स्मृतिसदृशमिदं
ज्ञानम् । जाग्रत्खल्वयं पुरुषो यत् किञ्चन पश्यति शृणोति
जिघ्रति स्पृशति रसयते वा, तज्जनित-संस्कारवशात्सुप्तो निद्रा-
दोषोपनीतान् तान् तथाविधानेव प्रतीतिमात्र-शरीरान् विषयान्
पश्यति शृणोति जिघ्रति स्पृशति रसयते वेति, उत्थितश्च
परामृशति—सुप्तोऽहमद्य प्रासादमपूर्वमपश्यम्, शब्दांश्च मनो-

१. निद्रादोषे सति पूर्वसंस्कारात्स्वप्नो जायते । जाग्रदवस्थायां स्मृति-
रेव न स्वप्नः ।

रमानशृणवम्, अस्प्राक्षं मन्दशीतलं समीरणम्, दिव्यानि पुष्पाण्यजिघ्रम्, अभक्ष्यं च परमस्वादूनि भोजनानीति ।

अनुभूतिर्द्विधा अप्रमा च प्रमा चेति ।

अनुभूतिरनुभवः । अप्रमा अयथार्थानुभवः । यथार्थानुभवश्च प्रमा । तत्र अतस्मिन् तद्वुद्धिरप्रमा, दोषाधीना । पित्तदोषोपहत-चक्षुः श्वेतमपि शङ्खं पीतं पश्यति । दूरत्व-दोषाच्च शुक्तिकां रजतं पश्यति । अप्रमा सेयं द्विविधा—भ्रान्तिः संशयश्चेति । भ्रान्तिरेव विपर्ययो भ्रमो विपर्यासश्चेत्युच्यते, तदुदाहरणं देहे आत्मबुद्धिः, शङ्खादौ पीतत्वबुद्धिः, शुक्तिकादौ रजतबुद्धिश्च । संशय एकस्मिन्ननेककोटिकं ज्ञानम् । यथा—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । स्थाणु-पुरुषयोः साधारणधर्ममुच्चैस्तरत्वं दृष्ट्वा दूराद् भवति संशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । तत्र साधारण-धर्मज्ञानं संशय-कारणम् ।

तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा ।

यथा घटे घटोऽयमिति । घटत्ववति तस्मिन् घटत्वप्रकारकं हि तज्ज्ञानम् । तदिदमदुष्टं=दोषानधीनम् । निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत् । निर्विकल्पकं सामान्यतो यथा—इदं किञ्चिदिति सम्बुध-वस्तुमात्रालोचनम् । विशेषतः सविकल्पकम्, यथा—तत्रैव घटोऽयं पटोऽयमित्याकारकम् । तत एवोच्यते—प्रकारतादिशून्यं निर्विकल्पकम् । तत्सहितं च सवि-

१. तस्मिन्=घटे ।

२. विशेषणं घटत्वादिकं प्रकार इत्युच्यते । घटत्वं प्रकारो यत्र तज्ज्ञानं घटत्वप्रकारकम् ।

३. तत्=प्रमात्मकं ज्ञानं निर्विकल्पक-सविकल्पकभेदेन द्विविधमित्यर्थः ।

४. प्रकारता=विशेषणता, आदिशब्देन विशेष्यता संसर्गता च ।

कल्पकम् । प्रकारो विशेषणं तद्भावः प्रकारता, एवं विशेष्यता । प्रथमतो हि घट-घटत्वयोः सम्बन्धानवगाहि ज्ञानं जायते । तदिदं निर्विकल्पकम् इदं किञ्चिदित्यादिरूपमुक्तम् । अनन्तरं च तयोः सम्बन्धं विषयीकुर्वद् यद् ज्ञानं जायते घटोऽयमिति, सविकल्पकं तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षमनुमितिरूपमितिः शाब्दश्चेति चतुर्धा प्रमा ।

प्रमा-करणं प्रमाणं तच्चापि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दश्चेति । अथ किमिदं करणम् ? । असाधारणं कारणं करणम् । कारणं च कार्यनियत-पूर्ववृत्ति = कार्यं प्रति नियतं पूर्ववृत्ति चेत्यर्थः । क्रियते यत् तत्कार्यं प्रागभाव-प्रतियोगि । यस्याभावः स प्रतियोगी घटस्य प्रागभाव इति घटः प्रतियोगी, कार्यं च ।

कारणं त्रिधा ।

समवायिकारणम् असमवायिकारणं निमित्तकारणं च । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते समवायिकारणं तत् । यथा तन्तवः पटस्य, तन्तुषु समवेतः पट उत्पद्यते । पटश्च स्वगत रूपस्य समवायिकारणं, पटे रूपं समवेतं सदुत्पद्यते यतः । समवायिकारणे प्रत्यासन्नं सद् यत् कार्यं जनयति तदसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगः पटस्य, समवायिकारणे तन्तुषु समवायेन प्रत्यासन्नो हि तन्तुसंयोगः पटमुपजनयति । यथा वा तन्तुरूपं पटरूपस्य, पटरूपस्य समवायिकारणं पटस्तत्र तन्तुरूपं स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन प्रत्यासन्नं सत् पटरूपं जनयति । स्वतन्तुरूपं तत्समवायि तन्तवस्तत्र समवायः पटस्येति । सम-

१. यत्र समवायेन विद्यमानमित्यर्थः ।

२. यत् = कारणम् ।

वायि-कारणाऽसमवायि-कारणाभ्यां भिन्नं कारणं निमित्तकारणम्
यथा—तुरी-वेम-तन्तुवायादयः पटस्य, दण्ड-चक्र-कुलालादयश्च
घटस्य ।

तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तत्करणम् ।
असाधारणत्वं च व्यापारवत्त्वम् । व्यापारत्वं नाम तज्जन्यत्वे
सति तज्जन्य-जनकत्वम् । दण्डजन्यत्वं दण्डजन्य-घटजनकत्वं च
भ्रम्यादेरस्ती-ति सिद्धं भ्रम्यादेर्व्यापारत्वम् । भ्रम्यादि-व्यापारव-
द्दण्डादि घटादिकं प्रति करणमिति ।

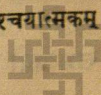
अथ प्रत्यक्ष-प्रमा

इन्द्रियार्थ-सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमव्यपदेश्यम-
व्यभिचारि व्यवसायात्मकं च तत् ।

इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षेण जन्यम् । (सन्निकर्षः सम्बन्धः) ।
व्यपदेश्यं=शाब्दबोधात्मकं न भवतीत्यव्यपदेश्यम्, व्यभि-
चारि=भ्रमात्मकं न भवतीत्यव्यभिचारि, व्यवसायात्मकं=
निश्चयात्मकम्, संशयो न निश्चयात्मक इति तद्व्युदासः ।
तथा चेन्द्रियैरर्थग्रहणं निरुक्तलक्षणं प्रत्यक्षमिति ।

चाक्षुषं घ्राणजं रासनं त्वाचं श्रौत्रं मानसं चेति षड्विधं
प्रत्यक्षम् । ईश्वरप्रत्यक्षं च नित्यं न जन्यम् । नात्र तत्प्रसङ्गो
जन्यं हि निरूप्यते । तत्र चाक्षुषं चक्षुरिन्द्रिय-सन्निकर्ष-जन्यम्,
तद्विषयाः—उद्भूतरूपम् उद्भूतरूपवद्द्रव्यं पृथक्त्व-सङ्ख्ये

१. निरुक्तं=पूर्वोक्तं लक्षणं यस्य तदित्यर्थः । तथा च यद् ज्ञानं
शाब्दबोधात्मकं नास्ति भ्रमात्मकं च नास्ति निश्चयात्मकम्
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं चास्ति तत् प्रत्यक्षम् ।

संयोग-विभागौ परत्वापरत्वे द्रवत्वं परिमाणं योग्यवृत्तिः क्रिया जातिः समवायश्च । उद्भूतरूपम् आलोकसंयोगश्च सर्वत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे हेतुः । अत एवोद्भूतरूपाभावेनोष्मादेर्न चाक्षुषप्रत्यक्षम् । नाप्यन्धकारे भवति चाक्षुषम् । घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं घ्राणजम् । तद्विषयो गन्धो गन्धत्वं गन्धाभावश्च । 'येनेन्द्रियेण यद् गृह्यते तन्निष्ठा जातिस्तदभावश्च तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते' इति हि न्यायविदां नयः । अन्यत्राप्येवं तत्तज्जातिस्तत्तदभावश्च तत्तदिन्द्रियेण गृह्यते । रसनेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं रासनं तद्विषयो रसो रसत्वं रसाभावश्च । त्वगिन्द्रियसन्निकर्षजन्यं त्वाचम्, तद्विषयः स्पर्शः स्पर्शत्वादिसहितः स्पर्शवद्द्रव्यं च, रूप-रूपत्वाद्यतिरिक्तं यच्चक्षुषा गृह्यते त्वचोऽपि तद् ग्राह्यम् । श्रोत्रेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं तद्विषयः शब्दः शब्दत्वं शब्दाभावश्च । मन इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं मानसं प्रत्यक्षम्, तद्विषयाश्च सुख-दुःखे इच्छा-द्वेषौ बुद्धिर्यत्नश्च, एषामभावो जातिश्चैतन्निष्ठा, सुखाद्याश्रय आत्मा चापि मनोग्राह्यः । सर्वं ज्ञानम् मनोजन्यं कुतो न मानसमुच्यते ? यत्र हि मन इन्द्रियत्वेन हेतुस्तदेव मानसं सुखदुःखादिज्ञानम् । अन्यत्र तु मनस्त्वेन तद्धेतुः । ततो न सर्वं मानसम् ।

षड्विधेऽपि प्रत्यक्षे महत्त्वं हेतुः सम्बन्धभेदात्,

इन्द्रियं च करणम् ।

द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायेन हेतुः, द्रव्ये महत्त्वस्य गुणस्य समवायात् । द्रव्यसमवेतानां गुण-कर्म-सामान्यानां प्रत्यक्षे महत्त्वं स्वाश्रय-समवायेन हेतुः, स्वं महत्त्वं तदाश्रयो द्रव्यं तत्र समवायो गुणादीनाम् । द्रव्य-समवेत-समवेत-गुणत्व-कर्मत्वा-

दीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रय-समवेत-समवायेन हेतुः, स्वं महत्त्वं तदा-
श्रयो द्रव्यं तत्र समवेतो गुणादिस्तत्र समवायो-गुणत्वादीनाम् ।
सर्वत्र प्रत्यक्षे इन्द्रियं करणं ततः प्रत्यक्ष-प्रमाकरणमिन्द्रियं
प्रत्यक्षप्रमाणमुच्यते ।

योऽयमिन्द्रिय-सन्निकर्षः प्रत्यक्षहेतुः, षड्विधः सः ।

१ संयोगः । २ संयुक्त-समवायः । ३ संयुक्त-समवेत-सम-
वायः । ४ समवायः । ५ समवेत-समवायः । ६ विशेषण-विशेष्य-
भावश्च षष्ठः । तत्रोदाहरणानि—घटादिप्रत्यक्षे संयोगः सन्निक-
र्षः, घटस्य पृथिवीत्वात् चक्षुषश्च तेजस्त्वादुभयोर्द्रव्ययोः
सम्बन्धः संयोगः । घटादिरूप-प्रत्यक्षे संयुक्त-समवायः, चक्षुः
संयुक्तो घटस्तत्र रूपस्य (गुणस्य) समवायात् । रूपत्वप्रत्यक्षे
संयुक्त-समवेत-समवायः सन्निकर्षः, चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं
समवेतं तत्र रूपत्वस्य (जातेः) समवायात् । श्रोत्रेण शब्द-प्रत्यक्षे
समवायः सन्निकर्षः, आकाशं हि कर्णविवरवर्त्ति श्रोत्रं तत्र
शब्दस्याकाशगुणस्य समवायः, गुण-गुणिनोर्हि भवति समवायः ।
शब्दत्वप्रत्यक्षे समवेत-समवायः सन्निकर्षः, श्रोत्रसमवेते शब्दे
शब्दत्वस्य समवायात् । अभावानां प्रत्यक्षे च विशेषण-विशेष्य-
भावः सन्निकर्षः, घटाभाववद् भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले
घटाभावो विशेषणमिति चक्षुःसंयुक्त-विशेषणता सन्निकर्षः ।

योगिप्रत्यक्षं च न लौकिकम् ।

योगिप्रत्यक्षमलौकिकम्, योगसमाधिजन्य-सामर्थ्यं रूपोऽ-
लौकिक एव तत्र सन्निकर्षो योगजः । येन पश्यति योगी
भूतं भविष्यन्तं वर्तमानं च विप्रकृष्टं व्यवहितं सूक्ष्मातिसूक्ष्मं च
सर्वम् ।

इति प्रत्यक्षखण्डः ।

(अनुमानम्)

द्वितीयाऽनुमितिः प्रमा परामर्श-जन्या,

प्रत्यक्षपूर्विका च ।

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः, प्रत्यक्षपूर्विका च सा, न हि लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्ध-प्रत्यक्षं विना जायते काप्यनुमितिः । लिङ्गं हेतुः, लिङ्गि साध्यम् । परामर्शश्च व्याप्ति-विशिष्ट-पक्षधर्मता-ज्ञानम् । यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्र 'वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत' इति ज्ञानं परामर्शः । तदित्थम् अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः,—व्याप्तिज्ञानजन्यो व्याप्तिज्ञान-जन्यानुमिति-जनकश्च यतः । तथाहि—महानसादौ लिङ्गलिङ्गिनोर्गृहीतव्याप्तिसम्बन्धो देव-दत्तः कदाचित् पर्वतेऽविच्छिन्नमूलां धूमलेखां दृष्ट्वा यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिं स्मरति, अथ वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामृशति, ततः पर्वतो वह्निमानित्यनुमिनोति । अत्र धूमो हेतुर्वह्निः साध्यम् । यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिः । वह्निव्याप्तिविशिष्टो धूमो व्याप्यस्तस्य पर्वत-वृत्तित्वज्ञानं पक्ष-धर्मताज्ञानं स परामर्शः । ततो यत् "पर्वतो वह्निमानिति" ज्ञान-मुत्पद्यते सानुमितिः फलम् । व्याप्ति-ज्ञानमनुमितिकरणमिति व्याप्ति-ज्ञानमनुमानं प्रमाणम् ।

स्वार्थं परार्थं च ।

तदिदमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति द्वेधा । स्वार्थं स्वानुमिति-हेतुः, यथा स्वयं वह्निधूमयोः सहचारस्य भूयोदर्शनेन गृहीत-व्याप्तिकः कश्चित् पर्वते धूमं दृष्ट्वा व्याप्तिं स्मरन् वह्निव्याप्य-धूमं च परामृशन् 'वह्निमान् पर्वत' इत्यनुमिनोति ।

१. साध्यव्याप्ति-विशिष्टस्य हेतोः पञ्चवृत्तित्वज्ञानमित्यर्थः ।

परार्थं परानुमितिहेतुः, यत्र स्वयं धूमाद् वह्निमनुमाय परं प्रतिबोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्र परार्थानुमानम् । यथा—पर्वतो वह्निमान् । धूमवत्त्वात् ! यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसः । तथा चायम् । तस्मात्तथा । इति पञ्चावयववाक्येन परोऽपि वह्निं प्रतिपद्यते ।

प्रतिज्ञा-हेतुरुदाहरणमुपनयो निगमनं चेति पञ्चावयवाः ।

तत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, पक्षे साध्यस्य निर्देशः कथनं, साध्यविशिष्ट-पक्षबोधक-वचनमित्यर्थः, यथा—पर्वतो वह्निमानिति । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः, दृष्टान्तसादृश्यात् साध्यसाधकवचनमित्यर्थः, यथा धूमवत्त्वादिति, यद् धूमवत् तद् वह्निमद् दृष्टम्, वैधर्म्याच्च, उदाहरणवैधर्म्याच्चापि साध्यसाधकवचनं हेतुः, यद् वह्न्यभाववत् तद् धूमाभाववद् दृष्टम् । व्याप्तिप्रतिपाद-कदृष्टान्तवचनमुदाहरणम्, साधर्म्याद् वैधर्म्याच्च, यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसः, यो वह्न्यभाववान् स धूमाभाववान् यथा हृदः । उदाहरणापेक्षस्तथेति न तथेति वा पक्षस्योपनयो हेतूपसंहारः, यथा धूमवान् महानसो वह्निमान् । तथा चायं पर्वत इत्यत्र तथा चायमिति वचनमुपनयः, इदं साधर्म्यस्थले, वैधर्म्यस्थले तु यो न वह्निमान् स न धूमवान् यथा हृदः, अयं च न तथेति वचनमुपनयः । उपनयकृतं हेतुनिर्देशमाश्रित्य प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं साध्योपसंहारो निगमनम्, तस्मात्तथेति वचनम् ।

तथा च १ पर्वतो वह्निमान् । २ धूमात् । ३ यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसः । ४ तथाचायम् । ५ तस्मात्तथा । इति पञ्चावयववाक्ये तस्मात्तथेति प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनमेव निग-

मनम् । उपनयेन हेतूपसंहारः कृतस्तदनन्तरं साध्योपसंहारोऽप्यावश्यकः सोऽयं निगमनेन क्रियते । साध्योपसंहारश्च प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनमेवेति सुष्ठूक्तं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ।

अवयवानां प्रयोजनं चोपदिश्यते—

साध्यस्य पक्षेण सह सम्बन्धोपपादनं प्रतिज्ञार्थः । साध्यस्य सत्त्वोपपादनं हेत्वर्थः । साध्यसाधनयोरेकत्र साध्यसाधनभावप्रतिपादनमुदाहरणार्थः । साध्यविशिष्टे पक्षे हेतोः सत्वप्रतिपादनमुपनयार्थः । पक्षे विपरीत-प्रसङ्गवारणं निगमनार्थः ।

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः परामर्शश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-ज्ञानमित्युक्तम्, तत्र का व्याप्तिरित्युच्यते—

साहचर्य-नियमो व्याप्तिः

नियत-साहचर्यमित्यर्थः । नियतत्वं व्यापकत्वम् । साहचर्यं सहचरभावः = सामानाधिकरण्यम्, साहचर्यं द्वेधा—अन्वयेन व्यतिरेकेण च । तत्सत्त्वे तत्सत्वमन्वय-साहचर्यम् । तदभावे तदभावो व्यतिरेक-साहचर्यम् तद्व्याप्तिरपि द्विविधा—अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति धूमनियत-वह्निसामानाधिकरण्यमन्वयव्याप्तिः । अयं भावः—हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावाप्रतियोगिना साध्येन हेतोः सामानाधिकरण्यमिति, यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्र हेतुर्धूमः, तदधिकरणं महानसादि स्तद्वृत्तिरभावो घटाभावः पटाभावो वा (न कदापि वह्न्यभावः) तदप्रतियोगि-साध्यं वह्निस्तेन हेतुर्धूमस्य सामानाधिकरण्यमन्वयव्याप्तिः ।

यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्तीति साध्याभाव-व्यापकी-
भूताभाव-प्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्याप्तिः । यथा पर्वतो वह्निमा-
नित्यत्रैव साध्यं वह्निः साध्याभावो वह्न्यभावस्तद्व्यापकीभूत-
श्चाभावो धूमाभावः, जलहृदे वह्निर्नास्ति धूमोऽपि नास्ति
तत्प्रतियोगित्वं धूमस्येति ।

व्याप्ति-द्वैविध्येऽनुमान-त्रैविध्यम् ।

केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि, अन्वयव्यतिरेकि चेति
त्रिविधमनुमानम् । केवलान्वयि केवलान्वयि-व्यक्तिकमसद्-
विपक्षम् । यथा—घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवत्, यत्र यत्रा-
भिधेयत्वं तत्र तत्र प्रमेयत्वमित्यन्वयव्याप्तिरेवास्ति, सर्वस्यै-
वाभिधेयत्वात्प्रमेयत्वाच्च नास्ति व्यतिरेकव्याप्तिः, तत एव
नास्ति विपक्षः । केवलव्यतिरेकि केवलव्यतिरेक-व्याप्तिकम-
सत्सपक्षम्, यथा—पृथिवी इतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्वादित्यत्र
यदितरेभ्यो न भिद्यते तन्न गन्धवत्, यथा जलमिति व्यति-
रेकव्याप्तिरेवास्ति । यद् गन्धवत्तदितरभेदवदित्यन्वयव्याप्ति-
र्नास्ति सपक्षाभावाद् दृष्टान्तो नास्ति यतः । गन्धवत्पृथिवीमात्रं
हि पक्षः । अन्वय-व्यतिरेकोभय-व्याप्तिकं सत्सपक्ष-विपक्षम्
अन्वयव्यतिरेकि, यथा—‘पर्वतो वह्निमान् धूमात्’ अत्र हि यत्र
धूमस्तत्र वह्निर्महानसवदित्यन्वयः, दृष्टान्तो महानसः सपक्षो-
ऽस्ति । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्ति जलहृदवदिति
व्यतिरेकस्तद्दृष्टान्तो जलहृदो विपक्षोऽप्यस्ति ।

कः सपक्षो विपक्षो वा ।

सन्दिग्ध-साध्यवान् पक्षः, पर्वतो वह्निमानित्यत्र यथा पर्वत-
स्तत्र हि सन्दिग्ध-साध्यं वह्निः । निश्चित-साध्यवान् सपक्षो
यथा तत्रैव महानसः, साध्यं वह्निर्महानसे निश्चितः । अयं

सपक्षोऽन्वय-व्याप्तौ भवति दृष्टान्तः । निश्चित-साध्याभाववान्
विपक्षः तत्रैव जलहृदो यथा । जलहृदे हि साध्यस्य बह्वर्भावो
निश्चितः । सोऽयं विपक्षो व्यतिरेकव्याप्तौ दृष्टान्तीभवति ।

सद्धेतुरनुमापको नासद्धेतुः ।

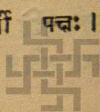
सन् हेतुः सद्धेतुरदुष्टो हेतुः, स एवानुमिति-जनकः,
तथा चाचक्षते—

“अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।

तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥”

असद्धेतुर्दुष्टो हेतुश्च नानुमिति-जनकः, अयमेव हेत्वाभास
इत्युच्यते । हेतुवदाभासते यतो न च हेतुर्भवति । दुष्टो हि
सः । ते दोषाश्च व्यभिचारो विरोधः सत्प्रतिपक्षता असिद्धि-
बाधश्चेति पञ्च, तद्विशिष्टा हेतवो हेत्वाभासाश्चापि पञ्चैव ।

१. प्रतिपिपादयिषित-धर्मविशिष्टो धर्मी पक्षोऽनुमेयः, तेन सम्बद्धं तत्र
वर्तमानमिति यावत्, पक्षसत्त्व-विशिष्टमिति भावः । तदन्विते =
निश्चित-साध्यवति सपक्षे प्रसिद्धं, सपक्षसत्त्व-विशिष्टं चेत्यर्थः ।
तदभावे = साध्याभावे निश्चित-साध्याभाववति विपक्षे नास्त्येव,
विपक्षाऽसत्त्व-विशिष्टमिति भावः । तल्लिङ्गम् = पूर्वोक्तलक्षणं पक्षसत्त्व-
सपक्षसत्त्व-विपक्षाऽसत्त्व-विशिष्टं लिङ्गम् अनुमापकं भवति । (प्रति-
पिपादयिषितो धर्मः साध्यम्, सोऽस्याऽस्तीति धर्मी पक्षः ।)
(अनुमापकम् = अनुमिति-जनकम्, तदेव सद्धेतुः) ।

सव्यभिचारो विरुद्धः सत्प्रतिपक्षोऽसिद्धो बाधितश्चेति
हेत्वाभासाः ।

यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वं हेत्वा-
भासत्वम् । तत्र सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः, ऐकान्तिकः सहचारी
स न भवतीत्यनैकान्तिको व्यभिचारी हेतुः सव्यभिचारः, स
त्रिविधः—साधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारी चेति । सपक्ष-
विपक्षोभयवृत्तिर्हेतुः साधारणो यथा—पर्वतो वह्निमान् प्रमे-
यत्वात् इति । प्रमेयत्वं हि सपक्षे महानसादौ विपक्षे ह्रदादौ च
वृत्तिः । सपक्ष-विपक्षोभय-व्यावृत्तो हेतुरसाधारणः, शब्दो नित्यः
शब्दत्वादित्यत्र शब्दत्वं हेतुः केवलं शब्दरूप-पक्षवृत्तिः, सपक्षेभ्यो
नित्येभ्यः परमाणवादिभ्यो विपक्षेभ्योऽनित्येभ्यो घटपटादि-
भ्यश्च व्यावृत्तस्ततोऽसाधारणः । अन्वय-व्यतिरेक-दृष्टान्तरहितो-
ऽनुपसंहारी, यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात्, अत्र सर्वं पक्षः ।
नास्ति कश्चित्सपक्षो विपक्षो वा यो हि अन्वयेन व्यतिरेकेण
वा दृष्टान्तः स्यात् ।

साध्याभाव-व्याप्तो हेतुर्विरुद्धः, अर्थात् साध्यवति यो नैव
तिष्ठति स विरुद्धो यथा—शब्दो नित्यः कार्यत्वात् । अत्र
कार्यत्वं हेतुः साध्याभावेनाऽनित्यत्वेन व्याप्तः, सर्वं कार्य-
मनित्यमिति । साध्यवति नित्ये तु न क्वापि कार्यत्वमिति
विरुद्धो हेतुः ।

१. यद्विषयकं ज्ञानम् अनुमिति-प्रतिबन्धकं भवति स दोषो हेत्वाभा-
सत्वमित्यर्थः । यथा व्यभिचारविषयकं ज्ञानम् अनुमितिप्रतिबन्धक-
मिति व्यभिचारो दोषस्तद्वाँश्च हेतुर्हेत्वाभासः सव्यभिचारः ।
एवमन्यत्रापि ।

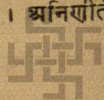
साध्याभाव-साधकं हेत्वन्तरं यस्य विद्यते स सत्प्रतिपक्षः ।
यत्रैको हेतुर्यत् साध्यं साधयितुं प्रवृत्तः, हेत्वन्तरं च तत्साध्या-
भावं साधयितुं प्रवर्तते तत्र प्रथमो हेतुः सत्प्रतिपक्षः, अस्ति
तस्य प्रतिपक्ष इति । शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत् ।
शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवत् । अत्र श्रावणत्वं हेतुर्नित्यत्वं
साधयितुं प्रवृत्तः, हेत्वन्तरं च कार्यत्वं तदभावमनित्यत्वं
साधयतीति सत्प्रतिपक्षः श्रावणत्वं हेतुः । अयमेव प्रकरणसम
इत्यभिधीयते । स एव साध्याभाव-साधको हेतुर्विरुद्धः ।
हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकं सत्प्रतिपक्ष इति स्पष्टस्तयोर्भेदः ।

असिद्धस्त्रिधा—आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धो, व्याप्यत्वा-
ऽसिद्धश्च । आश्रयासिद्धः—यत्राश्रयस्य पक्षस्यैवाऽसिद्धिः,
यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात्सरोजारविन्दवत्,
अत्राश्रयो गगनारविन्दं तच्च नास्त्येव । स्वरूपासिद्धः—यत्र
हेतोः स्वरूपस्यैवाऽसिद्धिः, यथा शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वाद्वृषवत्,
अत्र हेतोः स्वरूपस्य चाक्षुषत्वस्यैवाऽसिद्धिः, शब्दो हि
श्रावणो न चाक्षुषः । व्याप्यत्वासिद्धः—सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वा-
सिद्धः, यथा पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वात्, अत्र आर्द्रेन्धनसंयोग
उपाधिस्तद्वत्त्वात् हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । अथ कोऽयमुपाधिः—

साध्य-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः ।

साध्य-व्यापकत्वं नाम यत्र साध्यं तत्र वृत्तित्वम्, साधना-
व्यापकत्वं च यत्र हेतुस्तत्रावृत्तित्वम् । यथा वह्निना धूमवत्त्वे
साध्ये आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः, यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति
साध्यव्यापकता, यत्र वह्निस्तत्र (अयोगोलके) आर्द्रेन्धनसंयोगो

१. सत्प्रतिपक्ष एव न्यायदर्शने 'प्रकरणसमः' इत्यभिधीयते । अनिर्णीतौ
पक्षप्रतिपक्षौ प्रकरणम्, तत्र समः प्रकरणसम इति ।

नास्तीति साधनाऽव्यापकता, ततश्चाद्रैन्धनसंयोगो वह्निमत्वे
उपाधिः ।

प्रमाणान्तर-निश्चित-साध्याभावको हेतुर्बाधितः । यस्य
हेतोः साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः इत्यर्थः ।
यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वात् पटवत् इत्यत्र साध्यमनुष्णत्वं
तदभाव उष्णत्वं स्पर्शन-प्रत्यक्षेण वह्नौ सिद्ध इति द्रव्यत्वं
बाधितो हेतुः । इत्यनुमानखण्डः ।

उपमितिः प्रमा तृतीया ।

तृतीया प्रमा उपमितिः । सादृश्येन संज्ञा-संज्ञि-सम्बन्ध-
ज्ञानमुपमितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानमुपमानप्रमाणम् । यथा
गौरेवं गवय इति कुतश्चिदारण्यकाच्छ्रुत्वा गवा समानमर्थं
वने उपलभमानो नागरिकः श्रुतपूर्वं वाक्यं स्मरन् गवयशब्दो-
ऽस्य संज्ञेति संज्ञा-संज्ञि-सम्बन्धं प्रतिपद्यते । संज्ञा नामधेयपदं
संज्ञि पदार्थस्तयोः सम्बन्धो वाच्य-वाचकभावः शक्तिरिति
सादृश्येन पदपदार्थ-सम्बन्धज्ञानमुपमितिः (फलम्) । अति-
देश-वाक्यार्थज्ञानमुपमानम् (करणम्) । अतिदेश-वाक्यार्थस्मरणं
च व्यापार इति विवेकः । एवं यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी,
यथा माषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते सादृश्येन संज्ञा-संज्ञि-
सम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधीं भैषज्यायाहरतीति ।

इत्युपमितिः ।

शाब्दी प्रमा चतुर्थी ।

भाप्तवाक्याज्जायमानं वाक्यार्थज्ञानं शाब्दी प्रमा । अयमेव
आगम इत्युच्यते । पदार्थस्य यथार्थरूपेण साक्षात्करणम् आप्ति-

१. वह्नि मत्वादिति हंतौ ।

स्तया प्रवर्तते यः स आप्तो यथार्थवक्ता, स च यथार्थरूपेण दृष्ट्वाऽनुमीय वा परत्र स्वबोध-सङ्क्रान्तये वाक्यं प्रयुङ्क्ते, ततो जायमानं वाक्यार्थज्ञानं भवति शाब्दी प्रमा. शाब्दबोधोऽपि स एवाभिधीयते । यो न यथार्थरूपेण दृष्टानुमितार्थस्तस्यागमः स्रवते । शाब्दबोधे पदज्ञानं करणं वृत्त्या पदजन्य-पदार्थस्मरणं व्यापारः । वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणा चेति द्विविधा । तत्र शक्तिः पदेन पदार्थस्य सम्बन्धो वाच्य-वाचकभावरूपः । स एव सङ्केत इत्युच्यते । अयमस्य वाच्योऽयं चास्य वाचक इति शक्तिग्रहश्च भवति व्याकरणादिभ्यस्तदुच्यते—

“व्याकरणादुपमानाच्च कोशाच्चैवाप्त-वाक्यतः,
व्यवहाराद् वाक्यशेषाद् विवृतेः पद-सन्निधेः ।
हेत्वष्टकाद् भवेदस्माच्छक्तिज्ञानं यथार्थतः ॥”

√भू सत्तायां, √गम्लु गतौ, √अद् भक्षणे, कर्तरि कृत्, कर्म-
ण्यण्, गर्गादिभ्यो यञ् इत्येवं धातु-प्रकृति-प्रत्ययादीनां शक्ति-
ग्रहो व्याकरणाद् भवति । किन्तु वैयाकरणैराख्यातस्य (तिङ्प्रत्य-
यान्तस्य) कर्तरि शक्तिरुच्यते—‘लः कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः’
इति । तथा च चैत्रः पचतीत्यत्र पचतीत्यस्य पाककर्ताऽर्थः,
चैत्रस्य तेन सहाऽभेदान्वयः, पाककर्त्रभिन्नश्चैत्र इति शाब्द-
बोधः । गौरवादिदं न गृह्यते । गौरवं च स्पष्टम्—कर्तरि शक्तौ
शक्यः कर्ता शक्यतावच्छेदकः कर्तृनिष्ठो धर्मः कर्तृत्वम्, अर्थात्
कृतिरेव स्यात् । सा च प्रतिकर्तृ भिन्नेति शक्यतावच्छेदकानां
नानात्वमापतितम् । अतश्च लाघवादाख्यातस्य कृतावैव शक्तिः
स्वीकार्या, ततश्च शक्या कृतिः शक्यतावच्छेदकं कृतित्वं
तच्चैकमिति स्पष्टं लाघवम् । कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभविष्यति,
चैत्रः पचतीत्यस्य पाकानुकूलकृतिमाँश्चैत्र इति शाब्दबोधो

१. प्लवते = अप्रमाणं भवति ।

जनिष्यते । अथ कृतौ शक्ति-स्वीकारे कर्तुरनुकृत्वात् तत्र तृतीयापत्तिरिति चेन्न कर्तृगतसङ्ख्याया अनुकृत्वं तत्र विवक्षितम् । अभिधीयते चात्राख्यातेन कर्तृगता सङ्ख्या ततो नात्र कर्ताऽनुकृत्स्ततो न तृतीयापत्तिः ।

कोशाच्छक्ति-ग्रहो यथा—‘अमरा निर्जरा देवाः’ ‘ईश्वरः शर्व ईशानः’ ‘प्रचेता वरुणः पाशी’ इत्येवं समानार्थक-पदानां सङ्ग्रहेण शक्ति-ग्रहः कोशेन प्रतिपाद्यते । अयमपि सति दोषे कचित्त्वाज्यः । “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणि लिङ्गास्तु तद्वति” इति कोशेन शुक्लादि-पदानां शुक्लादिरूपे तत्तदरूपवति च प्रतिपादिता शक्तिः । एकस्य बहुत्र शक्तिरिति गौरवम् । ततः शुक्लादिरूपे एव शक्तिः । तद्वति तु लक्षणा, शुक्लः पटः, नीला शाटी, शुक्लरूपवान् पटः, नीलरूपवती शाटीत्यर्थः ।

आप्त-वाक्याच्च शक्ति-ग्रहः—अयमश्व-पदवाच्य इत्यत्राप्त-वाक्यादेवाश्व-पद-शक्तिर्गृह्यते ।

मुख्यतो व्यवहारात्सर्वप्रथमं शक्ति-ग्रहो जायते, तद्यथा—उत्तमवृद्ध आदिशति—गामानय, मध्यमवृद्धो गामानयति । पार्श्वस्थो बालः प्रतिपद्यते—गामानयेत्यस्य गवानयने शक्तिरिति । अखण्ड-वाक्यस्याखण्ड-वाक्यार्थे प्रथममनन्तरं च गां बधान अश्वमानयेत्यादिष्टे मध्यमेन तथाचरिते चावापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्य गल-कम्बलवज्जीव-विशेषे (गवि) आनय-शब्दस्य चानयने शक्तिमवधारयति ।

वाक्य-शेषादपि भवति शक्ति-ग्रहो यथा—‘यवमयश्चरुर्भवती’ति वाक्ये कोऽयं यव इति सन्देहः । वाक्य-शेषश्चास्ति—“अथान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति ।”

१. आवापः कस्यचित्पदस्य संग्रहः, उद्वापः कस्यचित्पदस्य त्यागः, ताभ्याम् इत्यर्थः ।

तेन इतरौषधीनां म्लानकाले वसन्तर्तौ मोदमानतया वर्तमाने दीर्घ-शूक-विशिष्टे धान्य-विशेषे यव-पदस्य गृह्यते शक्तिः ।

एवं विवरणादपि । विवरणं नाम समानार्थक-पदान्तरेण तदर्थकथनम् । घटोऽस्तीत्येतस्य विवरणं कलशोऽस्तीति । तेन घट-पदस्य कलशे शक्ति-ग्रहः । पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य कृतौ शक्तिः स्पष्टा ।

प्रसिद्ध-पद-सन्निधेश्चापि शक्ति-ग्रहो भवति । “सहकार-तरौ मधुरं पिको रौति” इत्यत्र सहकारपदम् आम्र-तरु-वाचि प्रसिद्धं तत्सन्निधेः पिक-पदस्य कोकिले शक्ति-ग्रहः ।

विशिष्टे शक्तिरिति सिद्धान्तः ।

अथान्योऽत्राक्षिप्यते विचारः, पदस्येयं शक्तिर्जातौ व्यक्त्वौ वा, जातिः पदार्थो व्यक्तिर्वा पदार्थ इति तात्पर्यम् । तत्र जाता-वेव शक्तिरिति केचित्, जातिरेका व्यक्तयोऽनेका इति जातौ शक्तिस्वीकारे स्पष्टं लाघवम् । व्यक्त्वौ यदि शक्तिरानन्त्यं व्यभिचारश्च स्यात्, प्रतिव्यक्तिं भिन्ना शक्तिरित्यानन्त्यं शक्तीनां प्राप्नोति, एकस्यामेव व्यक्त्वौ शक्तिरितीतरासु नास्ति शक्तिरिति व्यभिचारः । ततो जातावेव शक्तिः, अथ व्यक्तिभानं कथम् ? आक्षेपादिति गृहाण, व्यक्तिं विना जातिभानं नोपपद्यते ततो भवेद् व्यक्त्वाक्षेप इति तेषामाशयः ।

तदेतन्नोपपद्यते,—आक्षेपलभ्यं न शाब्दान्वये निविशति । ततः कथं शक्त्यभावे व्यक्तेरन्वयः शाब्दबोधे, नापि लक्षण्या, विनैवाऽनुपपत्ति-प्रतिसन्धानं व्यक्तेर्बोधात् । न क्वाऽपि अनुपप-

१. व्यक्त्वौ शक्तेरभावे इत्यर्थः ।

२. लक्षणा हि तात्पर्यानुपपत्तिम् अन्वयानुपपत्तिं च प्रतिसन्धायैव प्रवर्तते ।

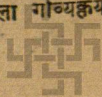
त्तिप्रतिसन्धानं विना लक्षणा दृष्टा । किञ्च गोत्व-जातौ शक्ति-स्वीकारे शक्यं गोत्वं शक्यतावच्छेदकं च गोत्वत्वं स्यात्, तच्च गवेतरासमवेतत्वे सति सकल-गोसमवेतत्वमिति शक्यताऽ-वच्छेदके सकल-व्यक्त्यनुप्रवेशाद् गौरवमापतेत् । ततो व्यक्तावेव शक्तिरिति साधु । तथा च न दोषो व्यक्ति-बोधे कश्चित्, नाऽपि गौरवम् । न चाऽऽनन्त्यं व्यभिचारश्च स्यादित्युक्तम् । सकलासु व्यक्तिषु एकस्या एव शक्तेः स्वीकाराददोषः । न चाऽननुगमः, गोत्वादि-जातिरेवाऽनुगमिका स्यात् । गोत्व-जात्यनुगत-गोव्यक्तौ शक्तिरिति जाति-विशिष्टा व्यक्तिरेव शक्या न केवला जातिर्नाऽपि केवला व्यक्तिरिति सिद्धान्तः ।

शक्तं पदं तच्चतुर्विधम् ।

शक्ति-विषयोऽर्थः शक्यः, पदस्य सा शक्तिरिति पदं शक्तम् । शक्तौ निरूप्योऽर्थः, निरूपकं च पदम् । शक्योऽर्थः पदं च शक्तम् । सेयं शक्तिर्द्विविधा अवयव-शक्तिः समुदाय-शक्तिश्च, प्रकृति-प्रत्ययाद्यवयवानाश्रित्याऽर्थबोधिका शक्तिरवयवशक्तिः । समुदायस्य परम्परा-प्रयोगमाश्रित्याऽर्थबोधिका शक्तिः समुदाय-शक्तिः, इयमेव रूढिरित्याख्यायते । शक्तिर्द्विविध्ये शक्तं पदं चतुर्विधम्—यौगिकं, रूढं, योगरूढं, यौगिकरूढं चेति । तत्राऽ-वयवशक्तिमात्रेणाऽर्थबोधकं पदं यौगिकम्—पाचकः पाठको वा यथा, अत्र हि केवलया अवयवशक्त्यैव पाकानुकूलकृतिमान् पाठानुकूलकृतिमाँश्च बुद्ध्यते ।

यत्र केवलया समुदाय-शक्त्यैवाऽर्थबोधस्तद्रूढं गौर्मण्डलं च

३. अनन्तानां व्यक्तीनामेकरूपेणाग्रहणम् अननुगमः । तत्रोत्तरम्—
“गोत्वादिनैवानुगम” इति । गोत्वजात्यनुगताः सकला गोव्यक्तय इति तात्पर्यम् ।

यथा, गोपदं समुदायरूपेण परम्परया गवि प्रयुज्यमानं तमर्थं बोधयति, नाऽवयवशक्त्या तस्य तत्र प्रयोगः । एवं मण्डलपदं समुदाय-रूपेण परम्परया सूर्यादिरोधके कुण्डलाकारे परिधौ शक्नोति रूढम् ।

यत्र तु अवयव-शक्तिविषये समुदायशक्तिरपि स्यात्, तद् योगरूढम्—पङ्कजपदं यथा, अत्र पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्काज्जातत्व-रूपमर्थं बोधयति, समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति तेन पङ्काज्जातं पद्ममेव पङ्कजमुच्यते न तथापि भवत् तृणादिकं पङ्कजमुच्यते ।

यत्र चैकमेव पदम् अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या च स्वातन्त्र्येण पृथक्पृथगेवार्थं बोधयति तद् यौगिकरूढम्—उद्भित्पदं यथा, उद्भित्पदं हि अवयवशक्त्या तरु-गुल्मादौ शक्नोति तद् बोधयति । समुदायशक्त्या च याग-विशेषम् ।

द्वितीया वृत्तिर्लक्षणा शक्यसम्बन्धः ।

प्रथमा वृत्तिः शक्तिर्निरूपिता, द्वितीया वृत्तिलक्षणा च शक्य-सम्बन्धरूपा । शक्यः शक्तिविषयोऽर्थस्तेन यः सम्बन्धः सैव लक्षणा । सम्बन्धश्च समीप्य-सादृश्यादिरूपः ।

तात्पर्यस्याऽन्वयस्य चानुपपत्तिर्लक्षणा बीजम् ।

पदार्थानामन्वयस्य वक्तुस्तात्पर्यस्य चानुपपत्तिर्यत्र प्रति-सन्धीयते तत्र भवति लक्षणा, यथा “गङ्गायां घोष” इत्यत्र

१. उद्भिनन्ति उद्भित् ।

२. ‘उद्भिदा यजेत पशुकामः’ इति श्रुतौ उद्भिन्नामकं यागविशेषं बोधयतीत्यर्थः ।

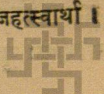
गङ्गापदशक्यः = पदार्थोऽस्ति भगीरथ-खातावच्छिन्नो जल-प्रवाह-
स्तत्र घोषपदशक्यार्थस्य = पदार्थस्याभीर-पल्लीरूपस्याधाराधेय-
भावेन अन्वयो नोपपद्यते, जलप्रवाहे घोषो न सम्भवति यतः ।
सम्भवैश्च प्रवहेत्, ततोऽन्वयानुपपत्तिः, गङ्गापदस्य प्रवाहार्थे
वक्तुस्तात्पर्यं नास्तीति तात्पर्यानुपपत्तिश्चाऽस्तीति—गङ्गापदस्य
स्वशक्यार्थ-सम्बन्धेन सामीप्यरूपेण पूर्वमनुभूतेन सम्प्रति च
स्मृतिविषयीभूतेन तीरस्य बोधः, तीरवृत्तिर्घोष इति । स्मर्य-
माणो गङ्गा-पद-शक्यार्थ-सम्बन्धः सामीप्यरूपो लक्षणा । तथा
च शाब्दबोधः—गङ्गातीर-निष्ठाधारता-निरूपिताऽऽधेयतावान्
घोष इति । इयं जहत्स्वार्था । सर्वथा शक्यार्थ-परित्यागात् ।

न केवलमन्वयानुपपत्तिर्लक्षणा-बीजम् । क्वचित्तात्पर्यानु-
पपत्त्यापि लक्षणा दृश्यते यतः । अन्यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यता-
मित्यत्र लक्षणा न स्यात् । नास्त्यत्राऽन्वयस्याऽनुपपत्तिः,
काकेभ्योऽपि दधि रक्षणीयमस्त्येव, भवति चात्र दध्युपघातकमात्रे
(विडाल-कुक्कुरादौ) लक्षणा काकपदस्य, सर्वतो दधिरक्षा
ह्यत्र वक्तुस्तात्पर्य-विषय इति तात्पर्यानुपपत्तेरिह लक्षणा ।
काकवदनिष्टकारकत्व-सम्बन्ध-रूपा सेयं । काकपद-शक्यार्थ-
स्याऽपरित्यागादजहत्स्वार्था ।

उभयत्रेयं शुद्धा सादृश्येतर-सम्बन्ध-रूपा । सादृश्य-सम्बन्ध-
रूपा तु गौणी, यथा सिंहो माणवकः, सिंहपदं स्वशक्यार्थ-

१. जहातीति जहत्, (नपुंसकबहुवचने जहति) जहति स्वानि (पदानि)
यं सोऽर्थो जहत्स्वः, जहत्स्वः अर्थो यस्यां सा जहत्स्वार्था । शक्यार्थसम्ब-
न्ध-मात्रबोध-जनिकेत्यर्थः ।

२. न जहाति = अजहत् (न. लिं. बहु. अजहति) अजहति स्वानि
(पदानि) यं सोऽर्थोऽजहत्स्वः । तादृशोऽर्थो यस्यां सा अजहत्स्वार्था ।
शक्यार्थ-लक्ष्यार्थोभय-विषयक-बोधजनिकेत्यर्थः ।

सम्बन्धेन सादृश्याख्येन लक्षणारूपेण स्वसदृशं बोधयति तस्य बालेन सहाऽभेदान्वयः सिंहसदृशो बाल इति शाब्दबोधः ।

वाक्यं पद-समुच्चयः ।

सुबन्तं तिङन्तं च पदमिति प्रसिद्धम् । पदानां समुच्चयो वाक्यम्—गामानय, घटं नय, हरिं भजेत्यादिकं यथा । सुप्तिङन्तचयो वाक्यमित्यन्यत्र । वाक्यार्थ-ज्ञानं शाब्दबोधः, तत्र वृत्त्या पदजन्य-पदार्थोपस्थिति-द्वारा पदज्ञानस्य कारणता पूर्वमुक्ता, सहकारितयाऽन्येषामपि कारणत्वम्, यथा च—

आसत्ति-योग्यताकाङ्क्षा-तात्पर्यज्ञानानि ।

आसत्तिज्ञानं, योग्यताज्ञानम्, आकाङ्क्षाज्ञानं, तात्पर्यज्ञानं चापि शाब्दबोधे कारणमिति । तत्रासत्तिः, पदानां सन्निधानम्—यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानोपस्थितिरित्यर्थः । तेन गिरिर्भुङ्क्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादावासत्यभावान्न शाब्दबोधः, भुङ्क्तमित्यनेन देवदत्तस्यान्वयोऽपेक्षितः, गिरिरित्यनेनाऽग्निमानित्यस्य, न तयोरस्ति अव्यवधानेनोपस्थितिः । अथवा अविलम्बेनोच्चारणमासत्तिस्तेन इदानीमुच्चारितेन 'देवदत्तः' इति पदस्य दिनान्तरोच्चारितेन 'गच्छती'ति पदेनाऽऽसत्यभावान्न शाब्दबोधः । एकपदार्थेऽपर-पदार्थस्य सम्भवत्सम्बन्धो योग्यता, तदभावाद् वह्निना सिञ्चतीत्यत्र न शाब्दबोधः, वह्नौ सेचन-क्रिया-करणत्वरूपः सम्बन्धो न सम्भवति यतः । येन विना यस्याऽन्वयबोधाजनकत्वं तेन तस्याऽऽकाङ्क्षा यथा क्रिया-पदं विना कारक-पदं नाऽन्वयबोधं जनयति, ततः क्रिया-पदेन सह कारक-पदस्याऽऽकाङ्क्षा । तदभावाच्च गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादौ न शाब्दबोधः । तात्पर्यं वक्रुरिच्छा,

तदज्ञानमपि शाब्दबोधे कारणम्, अन्यथा सैन्धवमानयेत्यत्र यात्रा-प्रसङ्गेऽश्वस्य; भोजन-प्रसङ्गे च लवणस्य बोधो न स्यात् । न चैवंविध-स्थले तात्पर्य-ग्राहक-प्रसङ्गादीनामेव किञ्च हेतुता ? अननुगमात् । तात्पर्यज्ञान-जनकत्वेनाऽनुगम इति चेत्, तदपेक्षया तात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुत्वे लाघवम् ।

इति शब्दखण्डः ।

अनुकूल-वेदनीयं सुखं, प्रतिकूल-वेदनीयं दुःखम् ।

सर्वेषामनुकूलमिति वेद्यं सुखम् । न तत्कस्याऽपि प्रतिकूल-मिति वेद्यम् । एवं सर्वेषां प्रतिकूलमिति वेद्यं दुःखम् । न तत्कस्याऽप्यनुकूलमिति वेद्यम् । सर्वो ह्यनुकूलं कामयतेऽत एव सुखं सर्वेषां काम्यम् । प्रतिकूलं च सर्वो द्वेष्टि तत एव दुःखं सर्वेषां द्वेष्यम् । सुख-दुःखयोर्धर्मस्याऽधर्मस्य च यथासङ्ख्यं कारणताऽसाधारण्येन । इष्टमनिष्टं चापि क्रमशः सुखे दुःखे च साधारण-कारणम् । इष्ट-कारणकं सुखमनिष्ट-कारणकं च दुःखम् । इष्टं-स्रक्-चन्दन-वनितादि । अनिष्टं-चाऽहि-कण्टक-रोगादिकम् । न चैते सह भवतः, सुख-काले न दुःखं दुःख-काले च न सुखम् । आत्मनि समवायेन जन्यते, तत आत्मसमवायि-कारणकमुभयम् । स्वात्मनि मानस-प्रत्यक्ष-वेद्यमुभयम्, अहं सुखी दुःखी चाऽहमिति । परत्र च मुख-प्रसाद-मालिन्यादिना सुखं दुःखं चाऽनुमीयते ।

इष्टेषु रागः कामो वा इच्छा ।

कामो राग इच्छा इत्यनर्थान्तरम् । इदं मे स्यादिति सुखे तत्साधनेषु वा भवति रागः, दुःखाऽभावे च । सुखे सुख-ज्ञाना-

१. यदि तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणं न स्यात् ।

तदुपाये तदुपाय-ज्ञानाच्च जायते इच्छा, दुःखाऽभावे तदज्ञानादेव ।
कर्तुमिच्छा चिकीर्षा, पाको मत्कृत्या साध्यो भवेदित्यादि-
रूपा ।

अनिष्टेषु क्रोधो द्वेषः ।

इदं मे मा भूदिति दुःखे दुःखसाधनेषु वा क्रोधो द्वेषः,
क्रोधो द्वेष इति पर्यायौ । द्विष्ट-साधनता बुद्धिरनिष्ट-साधनता-
ज्ञानं च द्वेषस्य हेतुः । बलवदिष्टसाधनताज्ञानं च प्रति-
बन्धकम् । तत एव नान्तरीयक-दुःख-जनकेऽपि बलवदिष्ट-
साधने पाकादौ न द्वेषः ।

कृतिः प्रयत्नः, स त्रिधा ।

प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्जीवनयोनिश्चेति । इच्छा-जन्यो गुणः प्रवृत्तिः ।
यदिच्छति तत्र प्रवर्तते, इष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्यताज्ञानं
च प्रवृत्तौ कारणम्, इदं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानमिष्टसाधनता-
ज्ञानम्, इदं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं कृतिसाध्यता-ज्ञानम् ।
चन्द्रमण्डलानयने इष्टसाधनेऽपि कृतिसाध्यता-ज्ञानाभावाच्च
प्रवृत्तिः । इदं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं तत्र नास्ति । इष्ट-
साधनता-ज्ञानाभावाच्च न जलताडनादौ बुद्धस्य प्रवृत्तिः ।
बलवदनिष्ठानुबन्धित्व-ज्ञानं च प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम्, तत एव
मधु-विष-सम्पृक्कान्नभोजने न प्रवृत्तिः । बलवत्त्वं च इष्टोत्पत्तिना-
न्तरीयक-दुःखादधिकत्वम् । तेन इष्टोत्पत्ति-नान्तरीयक-दुःखजनके-

१. नान्तरीयकम् = अवश्यभावि । यदन्तरा (यद्विना) इध्यमाणां सुखं
नैवोत्पद्यते । पाके कर्तव्ये तदायासादिदुःखं यथा ।

२. बुद्धिमतः ।

ऽपि पाकादौ भवति प्रवृत्तिः । द्वेष-जन्यो गुणो निवृत्तिः, यद् द्वेष्टि ततो निवर्तते । जीवनादृष्ट-जन्यो गुणो जीवनयोनिः प्राणसञ्चार-हेतुः, येन शरीरे प्राणः सञ्चरति तत उच्यते जीवतीति ।

पुण्य-कर्म-जन्यो धर्मः, पाप-कर्म-जन्योऽधर्मः ।

शास्त्रविहितं कर्म पुण्यं यागादि सत्यभाषणादि वा, तज्जन्य-मदृष्टं धर्मो येन कालान्तरे स्वर्गादि-सुखप्राप्तिः, अन्यथा कर्मण-स्तदैव नाशात्तत्फलभूता स्वर्गादि-सुख-प्राप्तिः कथं स्यात् । एवं शास्त्र-निषिद्धं कर्म पापं चौर्यादि-हिंसादि वा, तज्जन्यम-दृष्टमधर्मः, येन कालान्तरे नरकादि-दुःखप्राप्तिः । उभौ आत्म-वृत्ती यथा कालं विपच्यमानौ स्वफलभूतं सुखं दुःखं वा प्रसुवाते पुण्य-पापकर्मणोर्व्यापारभूतौ ।

गुणविशेषः संस्कारः ।

अयं सामान्यगुणः, आत्मवृत्तिर्विशेषगुणश्चेति विशेषोऽस्य गुणान्तरेभ्यः । सोऽयं त्रिविधः वेगः, स्थितिस्थापको भावना चेति । वेगः प्रसिद्धः पृथिव्यादि-चतुष्टयमनोवृत्तिः । अयं कर्म-जन्यो वेगजन्यश्च । शरीरादौ नोदैनजनितेन कर्मणा जन्यते वेगः, स कर्मजो वेगः । वेगवता कपालेन घटे जन्यते वेगः, स वेगजो वेगः । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः संस्कारः स्थितिस्थापकः, कटादिपृथिवीवृत्ति राकृष्टशाखादिवृत्तिश्च ।

१. पाके हि इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखादधिकं दुःखं न जयते । मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने तु मरणदुःखं बलवद्दुःखम् ।

२. यदि धर्माख्यमदृष्टं न स्यात् ।

३. नोदैनः संयोगभेदः पूर्वमुक्तः, तज्जनितेन कर्मणेत्यर्थः ।

अनुभव-जन्यः स्मृति-हेतुः संस्कारो भावना ।

उपेक्षानात्मकोऽनुभवः संस्कारं भावनाख्यं जनयति ।
उपेक्षात्मकश्चाऽनुभवो न संस्कारं जनयति नाऽपि स्मृतिम् ।
सोऽयमतीन्द्रिय आत्मवृत्तिर्विशेषगुणः, स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा च
तज्जनिता तमिमं भावनासंस्कारमनुमापयति । स्मृतिरुक्ता,
प्रत्यभिज्ञा चेन्द्रियसहकृत-संस्कार-जन्यं ज्ञानं “सोऽयं घट”
इति । स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा च पूर्वानुभवजन्या, पूर्वानुभवश्च
स्मृति-प्रत्यभिज्ञाकालेऽसन् कथं तद्व्ययं जनयेत्, ततस्तद्व्यापारो
भावनाख्यः संस्कारः सिद्ध्यति ।

न्यायविद्या तु गौतमी ।

प्रमाविषयः प्रमेयं तदेव पदार्थ इत्यभिधीयते, तत्प्रधाना
कैणादी पदार्थविद्या, यत्र सप्तपदार्थी विवेचिता सम्यक्,
गौतमी तु न्यायविद्या=विचारशास्त्रम् । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायो
विचार इत्यर्थः । इयं चान्वीक्षिकीत्युच्यते, प्रत्यक्षागमाभ्यामी-
क्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा, तथा प्रवर्तते इत्यान्वीक्षिकी तर्क-
प्रधाना न्यायविद्या । यत्र न्यायोपयोगिना प्रकारान्तरेण षोडशधा
विभज्य प्रदर्श्यन्ते पदार्थाः ।

१. उपेक्षा=असावधानतया ज्ञानम् ।
२. तद्व्यापारः=अनुभवव्यापारः । भावनाख्यो हि संस्कारोऽनुभव-
जन्योऽनुभवजन्य-स्मृति-प्रत्यभिज्ञाजनकश्चेति स्पष्टमनुभवव्यापा-
रत्वं तस्य ।
३. कणादमुनि-प्रोक्ता ।
४. गौतममुनि-प्रोक्ता ।

तथा च श्लोकौ—

प्रमाणं च प्रमेयं च संशयोऽथ प्रयोजनम् ।
दृष्टान्तश्च सिद्धान्तोऽवयवस्तर्क-निर्णयौ ॥
वादो जल्पो वितण्डा च हेत्वाभासश्छलं तथा ।
जातिश्च निग्रहस्थानं षोडशमी पदार्थकाः ॥

प्रमाणैरर्थं परीक्षणं न्याय इति युक्तं सर्वप्रथमं प्रमाणोपादानम् । तच्चतुर्धा विभक्तं पूर्वत्र विस्तरेण प्रतिपादितमेवेति न पुनः प्रतिपाद्यतामर्हति ।

प्रमाणेनाधिगन्तव्योऽर्थः प्रमेयम्, तत्प्रतिपादनायेदं सूत्रं प्रववृत्ते—

आत्म-शरीरेन्द्रियार्थ-बुद्धि-मनः-प्रवृत्ति-दोष-प्रेत्य-
भाव-फल-दुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ।

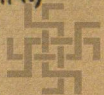
तत्रात्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता सर्वानुभवी पूर्वमेव विस्तरतो विवेचितः परीक्षितश्च । तस्य भोगायतनं शरीरं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः । चेष्टाश्रयः=ईप्सिते जिहासिते वा विषये तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा, सा यत्र प्रवर्तते तच्छरीरम् । इन्द्रियाश्रयः=यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि भवन्तीन्द्रियाणि तदाश्रयः शरीरम् । अर्थाश्रयः=अर्थाः सुखादि-भोगाः शरीरस्थितस्यैवात्मनः सम्भवन्तीत्यर्थाश्रयः शरीरम् ।

घ्राण-रसन-चक्षुस्त्वक्-श्रोत्राणीन्द्रियाणि ।

जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं, गन्धं गृह्णाति । रसयत्यनेनेति रसनं, रसं गृह्णाति । चष्टे=पश्यत्यनेनेति चक्षुः, रूपं गृह्णाति । त्वक्=

१. ईप्सिते=आप्नुमिष्टे । जिहासिते=हातुमिष्टे । (हानं त्यागः)

२. इन्द्रियमिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि ।

स्पर्शनं, त्वक्स्थानत्वात्त्वगुच्यते, स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनं, स्पर्शं गृह्णाति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं, शब्दं गृह्णाति । क्रमश इन्द्रियाणां कारणानि पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि ।

गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दास्तदर्थाः ।

तदर्था इन्द्रियार्थाः । पृथिवीगुणो गन्धो घ्राणार्थः । अपां गुणो-रसो रसनार्थः । तेजोगुणो रूपं चक्षुरर्थः । वायुगुणः स्पर्शस्त्वर्गर्थः । आकाशगुणः शब्दः श्रोत्रार्थः । यदिन्द्रियं यद्-भूतकारणकं तत् तद्गुणार्थमिति ।

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति नार्थान्तरम् ।

उपलब्धिर्ज्ञानमिति च बुद्धिपर्यायौ । सेयं सप्रपञ्चं विवेचिता प्राक् ।

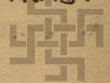
तथा मनः ।

तथान्तरिन्द्रियं मनोऽपि विवेचितं प्रागेव ।

प्रवृत्तिर्वाङ्मनःशरीरारम्भः ।

सोऽयमारम्भश्चेष्टा = क्रिया = प्रवृत्तित्युच्यते वाचो मनसः शरीरस्य च । वाचा प्रवर्तमानोऽनृत-परुषभाषण-परनिन्दादिक-माचरति । मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यं च । शरीरेण हिंसा-स्तेय-प्रतिषिद्धमैथुनादीनि । सेयमशुभा पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय । अथ शुभा, वाचा प्रवर्तमानः सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायं च । मनसा दयाम् अस्पृहां श्रद्धां च । शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणं चेति । सेयं पुण्यात्मिका प्रवृत्तिर्धर्माय ।

१. तदिन्द्रियं, तद्गुणार्थम् = तस्य तस्य भूतस्य पृथिव्यादेर्यो विशेषगुण-स्तदर्थं = तद्विषयकमित्यर्थः ।

प्रवर्तना-लक्षणा दोषाः ।

प्रवर्तना = प्रवर्तकत्वमेव लक्षणं = स्वरूपं येषां ते प्रवर्तना-लक्षणा दोषा रागादयः । रागादिभिः प्रयुक्तः पुरुषः प्रवर्तते, आदिशब्देन द्वेषो मोहश्च ग्राह्यः । ततो राग-द्वेष-मोहा दोषा इत्यर्थः । सुखानुशयी रागो, दुःखानुशयी द्वेष इत्युक्तम् । मोहः पुनरविद्या = मिथ्याज्ञानम् । यत्र मोहस्तत्र राग-द्वेषौ । रक्त-द्विष्ट-मूढाश्च कर्मसु प्रवर्तन्ते । रक्तो हि तत्कर्म कुरुते, येन सुखं वा दुःखं वा लभते । तथा द्विष्टस्तथा मूढः । ईर्ष्या-लोभादयश्चाऽपि दोषाः ।

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्य-भावः ।

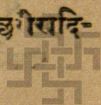
उत्पन्नस्य एकत्र शरीरे मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः सा प्रेत्यभावः । प्रेत्य = मृत्वा, भावः = उत्पत्तिः = प्रेत्यभावः । उत्पत्तिश्च शरीरेन्द्रियादिभिरात्मनः सम्बन्धः । प्रायणं = मरणं च शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धस्य त्यागः । पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत् प्रैति, अन्यांश्चोपादत्ते तद् भवति । सोऽयं जन्म-मरण प्रबन्धाभ्यासः प्रेत्यभावः ।

प्रवृत्ति-दोषजनितोऽर्थः फलम् ।

प्रवृत्त्या पुण्य-पापरूपया दोषैश्च रागादिभिर्जनितोऽर्थः सुख-दुःखादि-भोगो मुख्यं फलम् । सोऽयं सुख-दुःखादि-भोगश्च न देहेन्द्रिय-बुद्धि-विषयैर्विना सम्भवतीति देहादिकमपि फलम् ।

बाधना-लक्षणं दुःखम् ।

बाधना = पीडा तत्स्वरूपं दुःखम् । तदनुषङ्गान्धगीरादि-कमपि दुःखमेव ।

तदत्यन्त-विमोक्षोऽपवर्गः ।

तस्य = दुःखस्य, अत्यन्तविमोक्षः = अत्यन्त-निवृत्तिरपवर्गः ।
तदिदमभय मजर ममृत्युपदमाहुः ।

इति व्याख्यातं प्रमेयम् ।

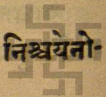
अथ संशयः

विशेषाऽपेक्षो विमर्शः संशयः ।

विशेषाऽपेक्षः = विशेषनिर्णयाऽपेक्षः, विमर्शः = इदमिदं वा अनिदं वेत्याकारकमनिश्चयात्मकं ज्ञानं संशयः । हेतवस्तस्य चत्वारः, समानानेकधर्मोपलब्धिः प्रथमो यथा—“स्थाणुर्वा पुरुषो वा” इत्यत्र स्थाणु-पुरुषयोरारोह-परिणाहादीनामनेकेषां धर्माणामुपलब्ध्या संशयः । विप्रतिपत्तिर्द्वितीयो हेतुः, अणुपरिमाणं मन इति केचित् विभिवत्यन्ये, तदेतद् विरुद्ध-सिद्धान्त-ज्ञानं विप्रतिपत्तिस्ततो जायते संशयः—“मनोऽणुपरिमाणं विभु वा” इति । उपलब्ध्यव्यवस्था तृतीयो हेतुः—यथा सद्वोपलभ्यते इति नियमो नास्ति, असदपि शुक्लौ रजतमुपलभ्यते यतः । तदेतस्मादुपलब्धिनियमाभावाद् जायते संशयो ‘दृश्यमानमिदं रजतं सद्व वाऽसदि’ति । अनुपलब्ध्यव्यवस्था चतुर्थः संशयहेतुः—यथा असत एवाऽनुपलब्धिर्भवतीति नियमो नास्ति सतोऽपि पद्मादेः (अतिसामीप्यात्) अनुपलब्धिर्भवति यतः । तदेतस्मादनुपलब्धिनियमाभावाद् भवति संशयः खपुष्पमसन्नोपलभ्यते सद्व धेति ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ।

यमर्थं प्राप्तव्यं हातव्यं वा अधिकृत्य = अध्यवसाय निश्चयेनो-

द्दिश्येति यावत्; पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् । नाऽप्रयोजना प्रवृत्तिः । प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते । प्रवृत्त्यैवाऽस्ति प्रयोजनमिति सिद्धयति । तदेतत् सुखं दुःखाभावो वाऽनेकभेद-प्रभेदैः सर्वत्रोपलभ्यते ।

लौकिक-परीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धि-साम्यं स दृष्टान्तः ।

लोके = सामान्य-जनसमाजे एव भवा लोक-सामान्यमनतीताः साधारणा जनाः (नैसर्गिकं वैनयिकं वा बुद्ध्यतिशयमप्राप्ताः) लौकिकाः । तद्विपरीतास्तर्केण प्रमाणैश्चाऽर्थं ये परीक्षितुमर्हन्ति ते परीक्षकास्तेषामुभयेषां यस्मिन्नर्थे समाना बुद्धिः । यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपीति सोऽर्थो दृष्टान्तः । वह्नि-धूमयोः सामानाधिकरण्य-विशिष्टं महानसम् उभाभ्यां समानत्वेन बुध्यते इति सोऽयं भवति दृष्टान्तः ।

सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः ।

इदमित्थंभूतम् इत्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धम् । आत्मानित्य एवेति स्वीक्रियमाणमात्मनित्यत्वं सिद्धमित्युच्यते; प्रमाणेन सिद्धत्वात् । तस्य = सिद्धस्य संस्थितिरन्तो व्यवस्था इति यावत्, इत्थं-भावस्य व्यवस्था सिद्धान्त इति तात्पर्यम् । व्यवस्था च नियमः ।

सोऽयं त्रिधा तन्त्रसिद्धान्तो, ऽधिकरणसिद्धान्तो, ऽभ्युपगम-सिद्धान्तश्चेति । तन्त्रम् = इतरेतर-सम्बन्धार्थकं शास्त्रं तस्य सिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तः, स द्वेधा-सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्र-सिद्धान्तश्चेत्येवं चतुर्धा सिद्धान्तः ।

१. तदेतद् = प्रयोजनमित्यर्थः ।

सर्वतन्त्राऽविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्र-सिद्धान्तो, यथा घ्राणादीनि इन्द्रियाणि, गन्धादयोऽर्थाः, पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि, प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ।

तन्त्रं तन्त्रं प्रतीति प्रतितन्त्रं; तस्य सिद्धान्तः प्रतितन्त्र-सिद्धान्तः । तत्तच्छास्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । यथा—सप्तपदार्थ-वादो वैशेषिकसिद्धान्तः, षोडशपदार्थवादो न्यायसिद्धान्तः । सोऽयं प्रतितन्त्रसिद्धान्त उच्यते ।

अधिकरणं=शास्त्रैकदेशस्तस्य सिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तस्तत्तद्वृत्तं च—यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरण-सिद्धान्तः । यथा—प्रपञ्चकर्तृत्वेनेश्वरसिद्धौ सत्यामीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकं सिद्धयतीति ईश्वरसिद्धिः प्रकरणसिद्धान्तः ।

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद् विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः । यथा—अस्तु द्रव्यं शब्दः स तु नित्योऽथानित्यः, इति द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते, सोऽयमभ्युप-गमसिद्धान्तः स्व-बुद्ध्यतिशय-चिख्यापयिषया पर-बुद्ध्यव-ज्ञानाय च प्रवर्त्यते ।

अवयवाः पूर्वमुक्ताः परार्थानुमाने, अश्वेदानीं तर्को व्याख्यायतेः—

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तच्चज्ञानार्थमूहस्तर्कः ।

सामान्यतो ज्ञाते विशेषतोऽविज्ञातस्वरूपेऽर्थे कारणोपप-त्तितः=हेतूपपादनेनाऽर्थस्य तत्त्वज्ञानार्थमूहः=सम्भावना=तर्कः । यथा—यद्यत्र वह्निर्न स्याद् धूमोऽपि न स्यादिति धूमोपपादनेन वह्निसम्भावनं तर्कः । स च व्यभिचारशङ्काया निवर्तको भवति । “धूमोऽस्तु वह्निर्मास्तु” इति व्यभिचारशङ्का ।

१. अपरीक्षितस्य अभ्युपगमात्=स्वीकारात् ।

विमृश्य पक्ष-प्रतिपक्षाभ्यामर्थाऽवधारणं निर्णयः ।

इदमेवं वा अनेवं वेति विमृश्य=संशयमुत्थाप्य; स्वपक्षस्य साधनं पक्षो मण्डनमित्यर्थः, परपक्षस्य खण्डनं प्रतिपक्षस्ताभ्यामर्थस्यावधारणं=निश्चयो निर्णय इत्युच्यते । नाऽयं नियमो विमृश्यैवेति, न चापि पक्ष-प्रतिपक्षाभ्यामेवेति । अर्थाऽवधारणमात्रं तु व्यापकं लक्षणम् ।

प्रमाण-तर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताऽविरुद्धः

पञ्चावयवोपपन्नः पक्ष-प्रतिपक्ष-प्रतिग्रहो वादः ।

एकविषयकौ विरुद्धौ धर्मौ पक्ष-प्रतिपक्षौ, अस्ति आत्मा, नास्ति आत्मेति एकविषयकौ भावाऽभावौ यथा । तयोः परिग्रहोऽभ्युपगम-व्यवस्था वादः । अत्र प्रमाणैस्तर्केण च साधनं=स्वपक्षस्य स्थापनम्, उपालम्भः=परपक्षस्य प्रतिषेधश्च क्रियते । सोऽयं सिद्धान्ताऽविरुद्धः कंचित् सिद्धान्तं स्वीकृत्यैव प्रवृत्तः पञ्चावयवोपपन्नो विचारो वाद इत्युच्यते ।

छल-जाति-निग्रहस्थान-साधनोपालम्भो जल्पः ।

निरुक्कलक्षणो वाद एव छल-जाति-निग्रहस्थान-साधनोपालम्भः सन् जल्प उच्यते । छलादीनि वदन्ते । यद्यपि छल-जाति-निग्रहस्थानैर्न कस्यचिदर्थस्य साधनं सम्भवति, तथापि प्रमाणैः स्वपक्षस्य साधने छलादीनामङ्गभावोऽस्त्येव, स्वपक्षसंरक्षणार्थत्वात्तेषाम् । तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्ष-विघातेन स्वपक्षं रक्षन्ति !

स प्रतिपक्षस्थापना-हीनो वितण्डा ।

प्रतिपक्ष-स्थापनाहीनो जल्प एव वितण्डा । पूर्वं यौ समान-विषयौ विरुद्धधर्मौ पक्ष-प्रतिपक्षाबुद्धौ, तयोरेकतरं (स्वपक्षत्वेन स्वीकृत्य) वैतरिण्डको न स्थापयति; केवलं परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तते । यद्यपि यत् खलु परपक्षप्रतिषेध-लक्षणं वाक्यं स एव वैतरिण्डकस्य पक्ष इति वक्तुं शक्यते, तथापि साध्यं कंचिदर्थं प्रतिज्ञाय न स्थापयति । ततश्चैव सूत्रे “स प्रतिपक्ष-स्थापना-हीनो वितण्डा” इत्युच्यते । न पुनः “स प्रतिपक्ष-हीनो वितण्डा” इति ।

हेत्वाभासा विवेचिताः पूर्वमेवाऽनुमाने, संज्ञा-भेदो मृष्यः ।

अथ छलम्

अर्थविकल्पोपपत्त्या वचन-विद्यातश्छलम् ।

अर्थविकल्पस्य = वक्तुरनभिप्रेतस्यार्थान्तरस्योपपादनेन वचन-विद्यातो = वाक्यविरोधप्रदर्शनं छलमित्यर्थः । यथा—नवीनः कम्बलोऽस्येत्यभिप्रायेण नवकम्बलोऽयं देवदत्त इत्युक्ते न सन्ति नव कम्बलाः पार्श्वेऽस्येति (नव-सङ्ख्यानुपपत्ति-प्रदर्शनेन) कथ-मुच्यते नवकम्बलोऽयमिति ।

साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ।

साधर्म्येण साध्यसाधने कृते वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं = साध्या-नुपपत्तिप्रदर्शनम् जातिः । वैधर्म्येण साध्यसाधने कृते सा-धर्म्येण प्रत्यवस्थानं च जातिः । यथा—अनित्यः शब्दः कृत-

१. वितण्डया प्रवर्तते इति वैतरिण्डकः ।

२. न्यायसूत्रे हेत्वाभासानां नामानि—“सव्यभिचार-विरुद्ध-प्रकरणसम-साध्यसम-कालातीताः हेत्वाभासाः” इति । (न्या. द. १।२।४)

कत्वात्, यत्कृतकं तदनित्यं घटवदित्यत्र यद्यनित्य-घट-साध-
र्म्याद नित्यः स्याच्छब्दस्तदा अमूर्तत्व-लक्षणादनित्यघट-वैधर्म्या-
न्नित्यः किन्न स्यादिति जातिः । यथा च अनित्यः शब्दः कृत-
कत्वात्, यन्न कृतकं तन्नाऽनित्यम् आकाशवदित्यत्र यदि नित्या-
काश-वैधर्म्यादनित्यः शब्दस्तदाकाशेनामूर्तत्व-साधर्म्यान्नित्यः
किन्न स्यादिति जातिः । प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति ।

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रह-स्थानम् ।

विप्रतिपत्तिर्विपरीतज्ञानम् अहेतौ हेतुत्व-ज्ञानं यथा । तथा
प्रवर्तमानः पराजयं प्राप्नोति, सेयं पराजयप्राप्तिः निग्रहस्थानम् ।
अप्रतिपत्तिश्चाऽऽरम्भविषयेऽप्यनारम्भः परेण स्थापितं न प्रति-
षेधति, प्रतिषेधं वा नोद्धरति । तथापि प्रवर्तमानः पराजीयते
सापि निग्रहस्थानम् ।

अन्तर्भवति सप्तपदार्थान् ।

सेयमुद्दिष्टा सामान्यतो लक्षिता च गौतमी षोडशपदार्थी
कणादोक्तायामेव सप्तपदार्थान्तर्भावमर्हतीति न पृथक् परीक्ष्यते ।
सोऽयमन्तर्भावो दर्श्यते संक्षेपेण—

तत्र प्रत्यक्षप्रमाणं प्रत्यक्षप्रमाकरणमिन्द्रियरूपमेव, चक्षुरादिकं
तेजआदि-द्रव्येऽन्तर्भवति, चक्षुस्तेजसि, श्रोत्रमाकाशे, घ्राणं
पृथिव्यां, स्पर्शनं वायौ, रसनं जले, मनश्च स्वयं द्रव्यमेव । अनु-
मानमनुमितिकरणं व्याप्ति-ज्ञानरूपम्, उपमानमुपमिति-करणं
सादृश्यज्ञानरूपं, शब्दप्रमाणं च पदज्ञानरूपमिति, ज्ञानं च
बुद्धिरिति गुणेऽन्तर्भवति ।

आत्म-शरीरेन्द्रिय-भनोरूपाणि प्रमेयानि द्रव्ये । रूपादयो-
ऽर्था गुणे । बुद्धिर्गुणे । प्रवृत्तिः प्रयत्न-भेद इति गुणे । रागादयो
दोषा गुणेषु, शरीरसंयोगात्मकः प्रेत्यभावश्चापि गुणे ।
आत्यन्तिक-दुःख-प्रध्वंसरूपोऽपवर्गश्चाऽभावे ।

संशयो ज्ञान-विशेष एवेति गुणे । प्रवृत्तिहेत्वच्छाविषय-
रूपं प्रयोजनं च कचिद्द्रव्ये गुणकर्मादौ वा कचित् । वादि-
प्रतिवाद्युभय-निश्चय-विषयरूपोऽर्थो दृष्टान्तो यथायथं द्रव्या-
दिषु । शास्त्रितार्थनिश्चयरूपः सिद्धान्तो ज्ञानमेवेति गुणे ।
अवयवाश्च शब्दरूपा इति गुणे ।

आपत्याख्यो मानसज्ञान-विशेषस्तर्को गुण एव । निर्णयोऽपि
ज्ञानविशेष एवेति गुणः । वाक्यविशेषरूपा वादजल्पवितण्डाश्च
शब्दाख्ये गुणेऽन्तर्भवन्ति । दुष्टहेतवो हेत्वाभासा यथायथं
द्रव्यादिषु । छलजात्योश्च वाक्यविशेषत्वेन शब्दरूपतया
गुणत्वमेव । निग्रहस्थानं च विप्रतिपत्तिश्चेद् गुणः । अप्रति-
पत्तिश्चेदभाव एवेति सिद्धा सप्तपदार्थी, सिद्धं च कणाद-
गौतमीयं पदार्थानुशासनम् ।

माघे मासि सिते पक्षे पूर्णिमायां रवौ दिने ।
अष्टाधिके द्विसाहस्रे वैक्रमे वत्सरे शुभे ॥
ग्रन्थः सम्पूर्णतां यातः परमेशानुक्रमपया ।
कणाद-गौतमीयाख्यं सप्तपदार्थानुशासनम् ॥
माता दामोदरी यस्य रामनारायणः पिता ।
ग्रन्थं प्रणीतवान् सोऽयं विश्वनाथ-प्रभाकरः ॥

इति श्री भारतीय-पञ्चाम्बुराज्यस्थ-होशयारपुर-मण्डलान्तर्गत-जेजों
नगरनिवासि-मुप्रसिद्ध-पण्डितकुल-प्रसूत-श्री पण्डित-रामनारायणा-
त्मज-स्वन्ना नगरस्थ-श्रीसरस्वती संस्कृत महाविद्यालय-
प्राचार्य-श्रीमत्पण्डित-विश्वनाथ शास्त्रि-प्रभाकर-
प्रणीतं कणादगौतमीयं पदार्थानुशासनं
सम्पूर्णम्

॥ ॐ तत् सत् ॥

